

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNUN DAVAMLI İNKİŞAFININ TƏMİN
EDİLMƏSİNİN PRİORİTETLƏRİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Cəfərzadə Sinan Diyar

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **20** ____ **-ci il**

“QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN DAVAMLI İNKİŞAFININ TƏMİN
EDİLMƏSİNİN PRİORİTETLƏRİ”
mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404-İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: İqtisadi nəzəriyyə

Qrup: 16

Magistrant:
Cəfərzadə Sinan Diyar

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.f.d., dos. Pənahova Günay Məhiş qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

)2/

Elm andı

Mən, Cəfərzadə Sinan Diyar and içirəm ki, “Qarabağ iqtisadi rayonunun davamlı inkişafının təmin edilməsinin prioritetləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNUN DAVAMLI İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİNİN PRİORİTETLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Həmin torpaqlara geri dönəcək olan insanların rifah dərəcəsi və təhlükəsiz yaşam vəziyyəti başlanğıc növbədə təmin etməli və Qarabağ zonasını respublikamızın ən parlaq diyarlarından birinə çevirməkdir.

Tədqiqatın məqsədi: Bu iqtisadi zonada davamlı inkişafa keçid prosesini, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa edilməsi və tərəqqisi, alternativ enerji növlərindən istifadə, həmin iqtisadi rayon ərazisində həmçinin qeyri-neft sektorunun tərəqqi tapması və başqa faktorlar aid oluna bilər.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Bəyan olunan problemlər tərəqqi yolunu taparkən məntiqi, sisteməlik üsul və metodlar da daxil olmaqla ayrı-ayrı vasitələrdən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Ölkəmizin rəsmi dövlət dairələrinin Qarabağ iqtisadi regionu barədə hazırladığı hesabatları, beynəlxalq maliyyə idarələrinin sənədləri, analiz və tövsiyələri, eləcə də xarici tədqiqatçıların və alimlərin əsərləri həmin tədqiqatın məlumat bazasını təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: İndiki dövrə müvafiq informasiya bazasının azlığı və həmin prosesin hələdə proses vəziyyətində olması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Buraxılış işində yer alan elmi iddaların, nəticələrin və məsləhətlərin etibarlılığı həm ümumi elmi, həm də spesifik tədqiqat üsullarından istifadə, təmsil edilən məlumat dəstəyi və tədqiqat nəticələrinin tətbiq edilməsi.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Qarabağ iqtisadi zonasının iqtisadi tərəqqisinə, imkanlardan asılılığın ən az dərəcəyə salınmasına, qeyri-neft sferasının davamlı tərəqqi prosesinə, alternativ enerji növlərindən istifadə faizinin çoxaldılmasına, turizm sferasının inkişafına

Açar sözlər: *Davamlı formada inkişaf, bərpa prosesi, analiz.*

“PRIORITIES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF KARABAKH ECONOMIC REGION”

SUMMARY

The actuality of the subject: The well-being and safe living conditions of the people who will return to these lands must be ensured in the first place, and the Karabakh zone must be turned into one of the brightest lands of our republic.

Purpose and tasks of the research: The transition to sustainable development in this economic zone, the restoration and development of the liberated territories, the use of alternative energy sources, the development of the non-oil sector in the economic zone and other factors.

Used research methods: Various tools, including logical, systematic methods and techniques, have been used to find a way forward for the stated problems.

The information base of the research: Reports on the Karabakh economic region prepared by the official state circles of our country, documents, analysis and recommendations of international financial institutions, works of foreign researchers and scientists form the database of this research.

Restrictions of research: Lack of information base relevant to the current period and the fact that the process is still in the process state.

The novelty and practical results of investigation: Reliability of scientific claims, results and recommendations in the dissertation, use of both general scientific and specific research methods, support of the represented information and application of research results.

Scientific-practical significance of results: Economic development of the Karabakh economic zone, minimization of dependence on opportunities, the process of sustainable development of the non-oil sector, increasing the use of alternative energy sources, revitalization of tourism

Keywords: *Sustainable development, recovery process, analysis.*

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....

I FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNUN DAVAMLI İNKİŞAF MODELİNƏ KEÇİDİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI..... Ошибка!

Закладка не определена.1

1.1. Davamlı inkişaf modelinə keçidin mahiyyəti, prinsipləri, başlıca istiqamətləri və prioritetləri..... Ошибка! Закладка не определена.1

1.2. Qarabağ iqtisadi rayonunun makroiqtisadi xarakteristikası..... 17

1.3. Qarabağ iqtisadi rayonunun davamlı inkişaf strategiyasının xarakterik cəhətləri... **Ошибка! Закладка не определена.**2

II FƏSİL. DAVAMLI İNKİŞAF KONSEPSİYASI BAXIMINDAN QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ 37

2.1. Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadi potensialından optimal və səmərəli istifadənin əsas istiqamətləri 37

2.2 Qarabağ iqtisadi rayonunun sosial inkişafının xarakterik cəhətləri..... 42

2.3 Qarabağ iqtisadi rayonunda ətraf mühitin bərpası və alternativ enerji mənbələrindən istifadənin prioritet istiqamətləri 44

III FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNUN DAVAMLI İNKİŞAFA KEÇİDİNİN İNFRASTRUKTUR VƏ İNSTITSİONAL İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ 55

3.1. Qarabağ iqtisadi rayonunda zəruri infrastrukturun yaradılması və davamlı inkişafa keçidin mühim şərti 55

3.2. Perspektiv dövrə təqribən Qarabağ iqtisadi rayonunun davamlı inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı qəbul olunmuş inkişaf strategiyasının prioritetləri..... 63

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR 70

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI..... 692

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: İşğaldan azad olunan torpaqların bərpa edilməsi layihələri onu özündə büruzə edir ki, Azərbaycan həmin torpaqları regionun ən tərəqqi edən torpaqlarından birinə çevirməyi özü üçün ən ali məqsəd hesab edir. İşğaldan azad olunan ərazilərin yüksək təbii sərvətə sahib olması qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa şərait yaradır. Nəqliyyat işlərinin əhatəliliyi və bu işlərin Qarabağı ayrı-ayrı yönlərə daşıya bilməsi həmin ərazini gələcək zamanda qonşu dövlətlərlə iqtisadi cəhətdən əlaqələr qurmaq məqsədilə mühüm tranzit zonasına çevirəcək. Nəticə etibarilə region dövlətləri arasında ticarət əlaqələri daha da artacaqdır. Bu baxımdan da işğaldan azad olunan zonalarda lazımi infrastrukturun qurulması yalnız Azərbaycan üçün yox, həm də qonşu ölkələr üçün mühümdür. Nəqliyyat işlərinin, həmçinin aeroportların tikilməsi Qarabağa öz turizm imkanını reallaşdırmağa şərait yaradacaq. Bu, son nəticə etibarilə ölkəmizin turizm sferasının tərəqqisinə öz töhfəsini vermiş olacaqdır. Yəni Qarabağ ərazisinin bərpa edilməsi və orada mövcud iqtisadi potensialın bərpa prosesi. Bu, torpaqların dövlətimizin iqtisadiyyatında payının işğaldan öncəki duruma çatmasını qarşılayacaq. Bu, nəinki ölkə iqtisadiyyatının tərəqqisinə şərait yaradacaq, həm də qeyri-neft sferasının tərəqqisinə əhəmiyyətli dəstək göstərəcəkdir. Ümumiyyətlə, Qarabağ ərazisi intensivdir. Tərəqqi bu ərazinin hərtərəfli inkişafına töhfə göstərərək Ermənistanın işğalçı siyasəti ilə bu günə kimi istifadə edilə bilməmiş imkanların tam gerçəkləşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Qarabağda davamlı formada iqtisadi tərəqqinin təmin olunması bu zonada davamlı sülh prosesin qoruyacaq və zərərli münaqişələrin təzədən meydana gəlməsini əngəlliyəcək.

II Qarabağ Müharibəsinin ölkəmizin şanlı ordusunun zəfəri ilə sonlanması işğal edilmiş ərazilərimizin azad edilməsi ilə bərabər eləcə də erməni vandallarının bu torpaqlarımızda etdiyi dağıntıların bütün formada üzə çıxmasına və beynəlxalq sferada nümayiş etdirilməsinə imkan verdi. Millətimizin yaddaşına həkk olunan unudulmaz və şanlı hadisələrdən biridə ölkəmizin ərazi sərhədlərini yenidən bərpa edərək qurması olmuşdur. Xalqımız ərazi tamlığını bərpa edərək diplomatik və

həmçinin hərbi sferada mühim və geniş miqyasda qələbəyə nail oldu. Ötən dövrlərdə olduğu qədər ilə , həmin torpaqlara qayıdacaq olan kəslərin rifahı və təhlükəsiz yaşam durumu ilk olaraq yaradılmalı və Qarabağ zonasını dövlətimizin ən parlaq yerlərindən birinə döndərməkdir. Bu səbəbdən də , Böyük Qayıdış adlı layihə çərçivəsində tez bir zaman ərzində təzədən bərpa prosesi başlanmışdır. Yenidən qurma prosesi başlanğıc olaraq müəyyən mərhələlərdən ibarət hesab edilir. Başlanğıc mərhələdə dövlət büdcəsindən ayrılacaq olan vəsaitlər bir neçə sfera üçün, əsas maddi istehsal sektorlarına, sənayeye, enerji-qaz təsərrüfatı, su təchizatı və həmçinin rabitə və telekommunikasiya sistemləri qurulacaqdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilməsi səviyyəsi: İşğaldan azad olunan torpaqların ölkənin iqtisadi və sosial sferasında tarixi mövqeyi bərpa olunmalıdır. Yeni sahə iqtisadi fəaliyyət prosesinin aparıcı həlqələrindən birinə dönməli və dövlətin başqa regionlarına müvafiq tərəqqi səviyyəsinə sahib olmalıdır. Ərazinin dayanıqlı tərəqqisi orada iqtisadiyyatın ehtiyaclarının doğru imkanlar ilə təmin olunmasından asılı olacaq, təbii imakn bolluğu və əldə olunan tarixi imic həmin torpaqlara sərmayə qoyulmasına şərait yaradacaqdır. Möhkəm təməl üzərində yaradılmış yaşayışı qarşılamaqla zonanın dövlət üzrə iqtisadi fəaliyyətdə tutduğu mövqeyini işğaldan əvvəl olan duruma çatdırmaq və onu davamlı formada artırmaq mümkündür. Həmin əməliyyatda zəruri stimullara əsas olaraq fərdi təşəbbüslərin hərtərəfli təşviq olunması, həmçinin dövlət-özəl tərəfdaşlığının tərəqqisi mühüm hadisədir.

Bildirmək Gərəkdir ki, ölkəmizdə iqtisadçı alimlərdən . Ç.İsmayılov, Ə.Əbdullayev, G.Qurbanova, X.Hüseynova, E.Zeynalova, F.Nağıyev, M.Seyidzadə, A.Həsənov, S.İ. Hacıyeva , A.H. Vəliyev , A.M. Əsgərov və digərləri araşdırılan müxtəlif problemlərin həllini yazılarında əks etdirmişlər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Araşdırmanın başlıca məqsədi Qarabağ iqtisadi zonasında davamlı tərəqqiyə keçid , işğaldan qaytarılmış ərazilərin bərpa və dirçəliş prosesi, alternativ enerji növlərindən istifadə , həmin iqtisadi zona üçün eləcə də qeyri-neft sferasının inkişafı və başqa faktorlar aid oluna bilər.

Qeyd olunan məqsədlərə çatmaq üçün tədqiqat vaxtında bu vəzifələr müəyyən olunub və gerçəkləşdirilib :

- Ətraf mühitin bərpa edilməsi
- Alternativ enerji növlərindən istifadə
- Zəruri infrastrukturun qurulması
- Davamlı inkişafın təmini

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Qarabağ iqtisadi regionunun davamlı inkişafıdır.

Tədqiqat metodları: Davamlı tərəqqi prosesinin gerçəkləşdirilməsi ilə bağlı dövlətimizin və xarici dövlətlərin praktikalı işçilərinin tarixi və bu gün üçün təcrübəsi, həmin praktikanı gerçəkləşdirən mütəffəkkirlərin elmi əsərləri, Respublikamızın bu sferada metodiki struktura sahib materialları, hüquqi əlaqələri tənzim edən qanunvericilik sənədləri əhatə edir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Respublikamızın rəsmi dövlət idarələrinin Qarabağ iqtisadi zonası barədə verdiyi hesabatları, davamlı tərəqqinin qarşılınması istiqamətində icra olunmuş və yaxud icrası nəzərdə tutulan dövlət proqramları, konsepsiya və strategiyaları, beynəlmiləl maliyyə idarələrinin reportları, analiz və tövsiyyələri , eləcə də xarici alimlərin və mütəffəkkirlərin əsərləri, müəllifin fərdi müşahidə və hesablamaları həmin tədqiqatın məlumat bazasının əsasıdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat temasının mükəmməl formada tədqiq və analiz olunması məqsədilə informasiya bazasının bəs qədər olmaması məhdudiyyət yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dünya təcrübəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən bərpası və inkişafı üçün sınaqdan keçirilmiş yollar araşdırılmış və iqtisadi region üçün analiz olunmuş ən uyğun nəticələr müqayisə metodu ilə öz əksini tapmışdır. Bu regionda davamlı tərəqqinin reallaşdırılmasının hüquqi əsasları göstərilmiş və yeni infrastrukturların yaradılması araşdırılmışdır. Müasir iqtisadçı tədqiqatçıların elmi görüşlərindən çıxış edərək davamlı inkişaf və yaşıl inkişaf faktorları kompleks şəkildə araşdırılmışdır

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: İşğaldan azad olunan torpaqların formalaşma prosesi və inkişaf olunmasında, vahid iqtisadi zonanın qurulmasında və torpaqların əlaqəli tərəqqi mexanizmlərinin müəyyən olunmasındadır.

I FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNUN DAVAMLI İNKİŞAF MODELİNƏ KEÇİDİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Davamlı inkişaf modelinə keçidin mahiyyəti, prinsipləri, başlıca istiqamətləri və prioritetləri

İndiyə kimi hər kəs çox böyük ehtimal ki, davamlı tərəqqi və dizayn və “yaşıl” bina barədə danışıqları duymuşuq. Ümumi konsepsiya bəs qədər asan və nəzəri baxımdan yaxşı bir düşüncə kimi geniş anlaşılсаda də, bir sıra insanlar bu tip inkişaf praktikasının təsirini və kritik baxımdan ehtiyacını tam aydın olaraq anlamırlar. Brundtland Komissiyası davamlı tərəqqisi bu cür aydınlaşdırılır:

“Gələcək nəsillərin şəxsi ehtiyaclarını qarşılamaq bacarığına xələl yetirmədən bu günki ehtiyaclara cavab verən tərəqqi.” Davamlı tərəqqi və iqtisadi-sosial transformasiya insanlarda, ətraf zonada nəzərdə tutulan dəyişiklikləri yaradır. 1972-ci il ərzində Ətraf Mühitin mühafizə prosesinə həsr edilmiş I Ümumdünya konfransı zamanı, birinci dəfə olaraq “Davamlı inkişaf” sözü istifadə olunmuşdur. Artıq 1992-ci il ərzində, Rio-de-Janeyroda, BMT tərəfindən qurulan, Ətraf Mühit və İnkişaf Konfransı zamanı, “Davamlı İnkişaf” təzə konsepsiya formasında irəli sürülmüşdür. 2002-ci il ərzində İohanesburqda və 2012-ci ildə Rio-de-Janeyroda “Rio+10 və Rio+20” adları ilə bu prosesə aid növbəti Sammitlər reallaşdırılmışdır. Həmin proseslərdə bir çox vacib məsələlər göz önünə sunulmuş və onların həlli yönündə hər bir dövlət uyğun öhdəliklər üstlənmişdir. Bu cəhətdən ölkəmizin inkişaf prosesi, sosial-iqtisadi tərəqqisi spesifik olaraq diqqəti öz üzərinə çəkmişdir. Respublikamızda neftdən əldə edilən gəlirlər qeyri-neft sferasının tərəqqisinə istiqamətlənmişdir. Bunun sonluğu olaraq, son zamanlarda ölkəmizin qeyri-neft sferasına istiqamətlənmiş investisiyalar 2 dəfə çoxalmışdır. Respublikamızda aşkar olunan neft və qaz resursları və onların geniş sürətdə öyrənilməsi yaxın 100 ildə ölkəmizin enerji təhlükəsizliyinə zəmin yaradacaqdır. Ancaq karbohidrogen resurslarının tükənən ehtiyatlara daxil olması gələcək zamanda yeni enerji mənbələrinin istifadə olunmasını zəruri hala gətirir. Bunu nəzərdə tutaraq, artıq yeni dövrdə alternativ enerji növlərindən istifadə olunması məsələsi gündəlikdə ön

məsələlərdəndir. Ölkəmizin əlverişli təbii iqlim durumu alternativ enerji növlərindən, adətən günəş və külək enerjisi istifadə şəraitini aydınlaşdırır. Bununla bağlı olaraq ölkəmizdə uyğun Agentlik yaradılmış və bir neçə ərazidə külək və günəş enerji növlərindən istifadə mərkəzləri fəaliyyət göstərmişdir. Başqa sözlə anlaşılsa, davamlı inkişaf prosesi – zonanın potensialının dinamik formada formalaşdırılması, agentlərin geniş yenidən istehsala motivləşdirilməsi, rəqabət bacarığının çoxaldılması və bu əsasda gələcək dövr insanların imkanlarından istifadə etməmək şərti ilə tədrici olaraq əhalinin yaşam tərzinin yüksəldilməsi mərhələsidir. Cəmiyyətin yaxud dünya dövlətlərinin dayanıqlı inkişafı deyən zaman isə kəskin sürətdə sarsıntılar və qəzalar , fəlakətlər olmadan stabil və gözlənilən tərəqqi anlaşılır. Davamlılıq və davamlı inkişaf idarə oluna bilən prosesdir və bu prosesi tənzim etmək məqsədilə obyektiv və subyektiv işlər, alqoritm və texnologiyalar vardır. Bu baxımdan davamlı inkişaf mərhələsinin idarə edilə bilməsi kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin gerçəkləşdirilməssini nəzərdə saxlayır ki, bu dəyişikliklərin ən ali məqsədi ətraf mühitə ziyan verə biləcək təsirlərin minimuma endirilməsi şərti ilə sosial və iqtisadi sahədə daha böyük səviyyəyə çatmaqdan, əhalinin lazımi tələbatını daha dolğun qarşılamaqdan ibarətdir .

Sosial tərəfdaşlığın ən mühüm məqsədi əhalinin yaşam tərzinin artırılmasından, bütün tərəfdaşlara görə geniş və bərabər tərəqqi şəraitinin qurulmasından ibarətdir. Çünki, davamlı tərəqqiyə sosial tərəfdaşlıq sferasında hakimiyyət idarələrinin, biznesin və yerli qurumların qarşılıqlı əməkdaşlığı sayəsində nail olmaq olar. Hal-hazırda dövlət hakimiyyət idarələri ilə bərabər öz inkişaf siyasətini təkmilləşdirmək hüququna sahib yerli özünüidarəetmə idarələrindən və biznes qurumlarından ibarət yeni subyektlər yaranmışdır. Bu, çox hissəsi üçün sonlandırılır, ancaq bilindi ki, bu vacib qlobal məqsədi dəstəkləmək məqsədilə reallaşdırılmalı olan bir çox təşəbbüslər mümkündür. Xüsusilə axır iki on il ərzində iqtisadi artım ətraf zonanın əleyhinə olmuşdur. Yer kürəsinin təbii durumu ekoloji baxımdan səmərəsiz və israfçı metodlar ilə istifadə edilib, hava keyfiyyətinin az olması və ümumi iqlim dəyişikliyi formasında təhlükəli nəticələrə səbəb olub. Davamlı inkişaf, Yer kürəsinin və onun üzərində yaşayan

kəslərə görə dərhal və uzunmüddətli faydaları nəzərdə tutaraq, imkanlardan daha səmərəli istifadə olunmaqla artımı əhatə etmək məqsədilə diqqətlə qurulmuş prosesdir. BMT və onun üzvləri Respublikamızda Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə çatmaq istiqamətində cəhdlər göstərirlər. Bunlara nümunə formasında aclıq və yoxsulluğun minimuma endirilməsi və təcridi formada son qoyulması, səhiyyənin formalaşdırılması və rifah durumunun yaxşılaşdırılması, təhsilə qarşı yönəlmiş diqqətin çoxaldılması, ekoloji təmizlik, dayanıqlı baxımdan şəhər, davamlı iqtisadi yüksəliş və başqa məqsədləri göstərmək mümkündür. Davamlı inkişafın 3 mühüm məqsədi mövcuddur:

1. İqtisadi artım – artım və innovasiyaları dəstəkləmək məqsədilə lazımı zonalarda və lazımı zamanda lazımı növdə bəs qədər torpağın varlığını qarşılamaqla güclü, rəqabətə davamlı iqtisadiyyat yaratmaq; və tərəqqi tələblərinin aydınlaşdırılması, sonra bağlılığı.
2. Ətraf mühitin mühafizəsi – təbii və formalaşmış ətraf mühitimizin qorunma prosesinə və yaxşılaşdırılmasına töhfə verməklə bərabər, həmçinin biomüxtəlifliyin formalaşmasına, təbii resurslardan düzgün istifadə olunmasına, tullantıların və çirklənmənin ən aşağı səviyyəyə salınmasına, iqlim dəyişikliyinə uyğun duruma gəlmək və azalmağa yardım etmək, həmçinin aşağı karbonlu iqtisadiyyata qlobal cəhətdən keçid prosesi.
3. Sosial inklüzivlik – bu günkü və gələcək şəxslərin ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədilə tələb edilən mənzil təchizatını qarşılamaqlar güclü, canlı və sağlam qurumların dəstəklənməsi; və cəmiyyətin ehtiyaclarını özündə cəmləmiş və onun sağlamlığını, sosial və mədəni durumunu dəstəkləyən mühüm yerli xidmətlərlə böyük keyfiyyətli formalaşma qurmaqla.

Effektiv baxımdan davamlı inkişafa nail olmaq məqsədilə 3 mühüm məqsəd eyni zaman ərzinə bir-biri ilə qarşılıqlı bağlılıqla olaraq ardıcıl, qətiyyətli səylə tətbiq olunmalıdır. Həmin strategiyaların tərəqqiyə tətbiq olunması o deməkdir ki, şəhərlər aşağı karbonlu formalaşması və ictimai nəqliyyatı, iqlim şəraitinə uyğun kənd təsərrüfatını, təbii resursların müdafiəsini, enerji və qlobal təchizat sektorunda daha artıq səmərəliliyi özündə cəmləməlidir. Davamlı inkişaf praktikasını ölkələrə

iqlim şəraitinin dəyişikliyinə meydana gətirdiyi problemlərə uyğunlaşan formada artıma kömək edir ki, bu da özlüyündə bizim və gələcək nəsillərə görə mühüm təbii ehtiyatların müdafiə olunmasına yardım göstərəcəkdir. 2050-ci ilə kimi dünya əhalisinin 9 milyarda qədər artacağı gözlənilir. Davamlı inkişafın əsas vəzifəsi elə artımdır ki, həmin insanların hər biri təbii resurslara zərər yetirmədən əhəmiyyətli həyat durumundan faydalana bilsin.

Davamlı inkişaf prosesi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının mühüm paradigmasıdır. Davamlı inkişaf prosesinin konsepsiyası 1987-ci il Brundtland Komissiyasının Hesabatında “gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını qarşılamaq bacarığına zərər vermədən bu günkü ehtiyacları uyğun inkişaf” formasında təsvir olunmuşdur. Davamlı inkişafın 4 ölçüsü mövcuddur - cəmiyyət, ətraf mühit, mədəniyyət və iqtisadiyyat - bunlar müxtəlif yox, bir-biri ilə əlaqəlidir. Davamlılıq, həyat durumunun yaxşılaşdırılması məqsədilə ətraf mühit, sosial və iqtisadi mülahizələrin taraz hal gəlməsi gələcək barədə düşünməkdən ötrü paradigmadır. Misal üçün, firavan cəmiyyət cəmiyyətinin vətəndaşlarını qida və şərait, təhlükəsiz baxımdan içməli su və təmiz hava ilə qarşılamaq məqsədilə sağlam ətraf mühitə arxalanır. Brundtland hesabatına uyğun olaraq, davamlı tərəqqi gələcək nəsillərin bacarığına zərər vermədən bu günkü ehtiyacları qarşılıyır öz ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədilə (Jennifer A.E. An Introduction to Sustainable Development, Fourth edition, 2016, USA and Canada by Routledge). Digər sözlə, insanın ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədilə və insan həyatının keyfiyyətinin artırılması, inkişafı həyatı baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Yəni, başlıca səbəb olaraq daha təsirli və ətraf zonanın bütün istifadə olunmasına əsaslanmalıdır insanların qeyri-kafi imkanları, misal üçün, təbii, insan yaxud iqtisadi şərait. Davamlılığını anlamaq məqsədilə kimsə üç mühüm sahəni nəzərdə tutmalıdır

“Davamlılığın 3 sütunu” adlı təsir və sosial, iqtisadi və ekoloji baxımdan uyğun aspektlər. Bu 3 aspekt bir-biri ilə əlaqəlidir və əgər onlar toplansa və real dünya durumunda istifadə olunarsa, davamlı dünyaya uyğun sabit baza qura bilirlər və bundan hər kəs yararlana bilər. Ətraf zona mühafizə edilir, iqtisadiyyata heç bir xələl yetirmir və insanların yaşayış tərzini öncəki günlərə keyfiyyət baxımdan artırılır. Ekoloji baxımdan davamlılığa nail olmaq məqsədilə təbii zona uzun zaman öz

ümumi funksionallığını və faydalılığını qorunmalıdır. Görülən tədbirlərin təbii sahəmizdə tarazlığı təşviq etməsinə və həmçinin müsbət artım istiqamətini təşviq etməsinə üstünlük daha artıq verilmişdir. Ətraf zonanın tarazlığını pozacaq hər hansı hərəkətlərdən qaçınmaq gərəkdir, ancaq bu cür durum baş verərsə, daha az dərəcədə məhdud hala gətirilməlidir. İstənilən hərəkət yaxud qəbul olunan qərarın ətraf mühitə təsir dairəsi nəzərdə tutulmalıdır. Çirklənmədən başlamış təbii sərvətlərin idarə edilməsinə kimi ətraf zonanın davamlılığı ilə əlaqəli ayrı-ayrı məsələlər vardır. Ekoloji Davamlılığın başlıca məqsədi insanın fəaliyyət prosesinin ətraf mühitə təsir dairəsini ən az duruma salmaq və əlavə formada təbii yaşayış mühitimizin bərpa edilməsini və müdafiəsini təşviq etməkdir. İqtisadi baxımdan davamlılıq iqtisadiyyatın bilinən iqtisadi istehsal durumunu qeyri-müəyyən zamana kimi dəstəkləmək bacarığıdır. Hər bir proses və ya qəbul olunan qərardan iqtisadi dəyər qurula bilir. İqtisadi baxımdan davamlılıq dayanıqlığın başqa aspektləri ilə əlaqəli mümkün olan ən ehtiyatlı durumda qəbul olunan qərarlara daxildir. Ancaq iqtisadi aspektlər nəzərdə tutulduqda həqiqi davamlılıq təşviq olunmur. Böyük miqyasda adi baxımdan yanaşma illər öncə mənfəətdən daha artıq “adi iş” formasında idi. Şirkətlərin yeganə qayğısı və məqsədi elə bu idi. Bununla yanaşı, yaxşı biznes praktikası davamlılığın sosial və ekoloji baxımdan aspektlərini ilə cəmlədikdə, nəticə əhəmiyyətli durumda daha müsbət hal alacaqdır. İqtisadi baxımdan davamlılıq çox şey ilə bağlıdır. "Ağıllı artım"dan yaşıl tərəqqi məqsədilə subsidiyalara yaxud vergi güzəştlərinə kimi. Bunu təhsil layihələri, araşdırmalar və ictimaiyyətin informasiyalaşdırılması ilə artırmaq və təbliğ etmək mühüm məsələdir. Həm də çox vurğu lüzumu olmayan məsrəflərin azaldılması formasında başqa sferalara yerləşdirilməlidir. Sosial baxımdan Davamlılıq cəmiyyətin ümumi formalaşmasına yardım edən qərarlara və layihələrə əsas olaraq hazırlanır. Ümumiyyətlə, davamlılıq prosesinin sosial aspekti nəsildaxili ədalət prosesini qarşılayır ki, bu da gələcək kəslərin indiki insanlara eyni və ya daha artıq yaşam səviyyəsinə sahib olması anlamına gəlir. Həmin konsepsiya, eləcə də ətraf mühit hüququ, insan və əmək haqları, sağlamlıq eyniliyi, ictimai iştirak və sadəcə iştirak yolu ilə icmanın inkişaf prosesi, sosial kapital, ədalət və məsuliyyətin dəstəklənərək

qorunması, mədəni səriştə, icmaya davamlılıq və şəxslərin uyğunlaşması formasında bir sıra başqa sosial problemləri qarşılayır. Davamlılığın sosial forması başqa iki sütun olaraq eyni dərəcədə mühümdür. Əgər bu prosesə ciddi nəzər salınmazsa, bu, bütün davamlılıq əməliyyatının, həmçinin cəmiyyətin özünün iflas etməsinə səbəb olacaqdır. Davamlılığın sosial cəhətdən ölçüsü başqa 2 sütun formasında eyni dərəcədə mühümdür. Əgər buna ciddi diqqət yetirilməzsə, bu, bütün davamlılıq prosesinin, eləcə də cəmiyyətin özünün iflasına gətirib çıxara bilər.

Davamlı İnkişaf prosesi ətraf mühitlə qırılmaz formada əlaqəlidir. İnsanların bütün fəaliyyətlərinə görə ətraf mühitə birbaşa ehtiyacı olduğu üçün, onun mühafizə olunması və düzgün idarə edilməsi beynəlxalq birliyin durumunu zəbt edən ən vacib bəhstir. Bundan sonra aydın oldu ki, insan cəmiyyətlərinin mühüm artımı ilə bərabər, planetin də mühüm bir məhvi oldu. Azərbaycan regionun istifadə edilməmiş potensialına dayanaraq Qarabağı təhlil, sülh və təhlükəsizlik dövrünə çevirir. Planetdə tolerantlıq və multikulturalizmin ən gözəl növlərindən birinə təşəbbüs edən ölkəmiz, həmçinin axır müharibənin dağıntılarından və işğal sahəsindəki bölgənin laqeyd olmasından sonra Qarabağın xristian və müsəlman irsini təzədən qurmaq planlarını qeyd etmişdir.

1.2. Qarabağ iqtisadi zonasının makroiqtisadi xarakteristikası

İndiki durumda işğaldan azad olunmuş torpaqların yenidən qurulması, dayanıqlı inkişafının qarşılanması, mühüm olan infrastrukturaların qurulması və öz ərazilərindən ayrı qalmış insanların həmin doğma yurdlarına geri dönüşü haqqında iriçaplı tədbirlər gerçəkləşdirilmişdir. İyul ayının 7-də Prezident İlham Əliyev tərəfindən ölkəmizdə iqtisadi zonaların təzə bölgüsü haqqında fərman imzalanmışdır. Orada bir neçə fərqli məqamlar nəzərdə saxlanılmışdır. Həmin iqtisadi sahənin bütövlükdə sahəsi 8,99 min kv. Km, əhali tutumu isə 904,5 min qədərdir. İqtisadiyyatının başlıca mövqeyini isə kənd təsərrüfatı, turizm və sənaye qarşılayır. Təbii ehtiyatlar ilə zəngin olan bu ərazini numünə formasında - tikinti mallarını, mineral suları və polimetal filiz sahələrini göstərmək mümkündür. 1827-ci il ərzində əsası qoyulan Füzuli rayonu, birinci adı Qarabulaq olmuşdur. Əsası 1827-ci ildə yaradılsa da, Azıx mağarasında olan qiymətli tapıntılar onun qədim insan zonalarından biri olduğunu isbat edir. Füzuli ərazisi Qarabağ zonasının cənub-şərq ərazilərindən Araz çayına kimi olan torpaqları əhatə edir. Rayon cənub-qərb hissəsindən Cəbrayıl, şimal hissədən Xocavənd və Ağcabədi rayonları, şərq hissə və cənub zonada Beyləqan, Araz istiqamətində İranla həmsərhəddir. Ərazisi 1041 kv km, əhali sayı isə 132,7 min qədərdir. Ərazinin iqtisadiyyatının başlıca hissəsini kənd təsərrüfatı qarşılayır. Bu, məhsuldarlıq dərəcəsinə uyğun olaraq boz, qonur, boz-qəhvəyi sahələrin kənd təsərrüfatına yararlı formada olması ilə izah edilir. İşğaldan öncə Füzuli ərazisində üzümçülük, taxılçılıq, maldarlıq, qoyunçuluq, quşçuluq, ipəkçilik geniş miqyasda formalaşmış və tərəqqi etmişdi. İşğaldan öncə rayon ərazisində 89 ədəd kitabxana, 19 ədəd mədəniyyət evi, 67 ədəd klub, 19 ədəd kinoteatr, 2 ədəd muzey, xalq həmçinin dövlət dram teatrları, istirahət zonaları fəaliyyətdə idi (<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/110/fuzuli.html>). Füzuli rayonu həmçinin Azıx mağarası, Quruçay mədəniyyəti, tarixi həmçinin memarlıq abidələri ilə məşhur sahədir. Bu rayon ermənilər işğal etdikləri zonalarda ekoloji terror etməklə bərabər, XII əsrə məxsus qəbiristanlığı, XVII əsrə məxsus Mirəli türbəsini eləcə də Cəlil türbəsini, rayon ərazisindəki məscidi, 1684-cü ildə ərsəyə gəlmiş İmamzadə məqbərəsini, qədim körpüləri qəddarcasına tələf etmişlər

08.08.1930 Şuşa şəhəri inzibati status əldə etmişdir. Buranın mərkəzi Şuşa şəhəri sayılır. Şəhərin sahəsi 0,32 min kv.km, əhali sayı 34,5 min qədərdir. İşğaldan öncə 1 şəhər və 1 Turşsu adında qəsəbə, 33 kənd mövcud idi. Heyvandarlıq buranın iqtisadiyyatının təməl hissəsini qarşılayırdı. Kənd təsərrüfatına yararlı zonalar 30.1 min hektar qədər idi. Bunun təqribi olaraq 3,5 min hktr şum, 0,1 min hktr çoxillik, 0,3 min hktr biçənək, 14,9 min hktr otlaq sahələrindən ibarət idi. Suvarılan əkin zonaları 0,1 hktr qədərdir. 3,2 min hktr zonanın 39 %-ində dənli və paxlalı məhsullar, 6%-də isə tərəvəz-bostan ərazilərində istifadə edilmişdir (<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/96/susa.html>).

Milli abidələrin çoxluğu, rəngarəngliyin müxtəlif olması, şübhəsiz ki, Şuşanın şəhər mədəniyyətinin ən mühüm diyarı olaraq imicinin meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Həmin abidələrin böyük qismi XVIII-XIX əsrlərdə qurulmuşdur. Hər ev, küçə, möhtəşəm qala divarları, məscidlər, əsrarəngiz minarələr, əzəmətli qalaların hissələri şanlı və möhtəşəm keçmişin göstəricisidir. Ərazisi əsasən dağlıq ərazidir, misal olaraq Qarabağ dağ silsiləsi. Onun ən böyük zirvəsi Böyük Kirs sayılır. Orada ayrı-ayrı tip növ tikinti malları və mineral su yerləri Turşsu, Şirilan vardır. Rayon ərazisindən Qarqar çayı keçir. Oranın torpağı adətən qəhvəyi dağ-meşə, çəmən və otlu sahələrdir. Yuxarı dağlıq zona subalp və alp çəmənləri ilə sıx formada örtülmüşdür. Burada daş yatağı, 397 min kub m keramika kərpic buraxmaq bacarığına sahib olan Keçəldağ gil sahəsi, məhsuldarlığı gün ərzində 389 min kubmetr sayılan Şuşa yeraltı şirin sulu yataq və məhsuldarlığı gün ərzində 343 və 70 min kubmetr formasında Şirilan və Turşsu mineral su sahələri mövcuddur. Şuşa və Əsgəran torpaqlarında nadir təbii şəraitin qorunması üçün 1988-ci ildə 449 hektar sahəni əhatə edən Daşaltı Dövlət Təbiət Qoruğu inşa edilmişdir (<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/96/susa.html>). Şuşa havasının təmiz olmasına, tərkibinə və müalicə baxımdan əhəmiyyətinə uyğun olaraq istirahət güşəsidir. Bu səbəbdən də Şuşa ancaq Azərbaycanda yox, həm də onun səhədlərindən kənarında kurort zonası, mənzərəli yerləri ilə məşhur idi. Şuşa dağlarında spesifik gözəlliyə sahib bir gül mövcuddur ki, digər yerlərdə o böyükdür.

Təbiətin yaratdığı həmin möcüzənin adı Xari bülbüdür. Çiçəyin üst tərəfində sanki bülbül oturubdur.

Ağdam torpağı Ağcabədi, Tərtər, Bərdə, Kəlbəcər, Əsgəran, Xocavənd və Füzuli torpaqları ilə qonşudur. Tutduğu sahə 1149 kv.km; əhali sayı isə 204,0 min qədərdir . Ağdam ərazisinin mərkəzi Bakıdan 362 km uzaqlıqd, Qarqar çayından 3 km məsafədə, Qarabağ düzünün cənub-qərb zonasında yerləşir(<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/97/agdam.html>).

Ağdam sənaye şəhəri olub, kənd təsərrüfatı da formalaşmışdır. İşğaldan öncə dəzgah alətləri, aerokosmik və rabitə qurğuları, maşın fabriki, traktor və avtomobil təmir sahələri, asfalt fabrikləri, konserv fabriki, yağ və pendir-süd fabriki, ipəkçilik, xalçaçılıq, pambıqçılıq, şərabçılıq, taxılçılıq, tikinti malları və heyvan malları fabrikləri, mexanikləşdirilmiş formada olan çörəxanalar, 2 dəmir yolu stansiyası eləcə də aeroport, elektrik stansiyaları, avtonəqliyyat üçün texniki xidmət zonaları, abonentlərə xidmət üçün xidməti sahəsi, elektrik stansiyası, kənd təsərrüfatı sahələri, kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilmə prosesi üçün və elektriklişdirilməsi məqsədilə stansiyalar, Ü.Hacıbəyov adlı Musiqi Texnikumu, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev adlı Dram Teatrı fəaliyyətdə idi(<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/97/agdam.html>).

Xankəndi ərasizi Qarqar çayı üzərində, Qafqaz silsiləsinin şərq hissəsində, Bakıdan 383km məsafədə yerləşir. İnzibati baxımdan Xankəndi 1 şəhər Xankəndi və 1 qəsəbəni Kərkicahan özündə cəmləmişdir. Dağlıq Qarabağ Muxtar Zonasının paytaxtı hesab edilirdi. Ərazi baxımdan 8,7 km², əhali sayı isə 54,9 min qədərdir . Xankəndi şimal zonadan Kəlbəcər, Tərtər, Ağdərə, Ağdam, cənub zonadan Şuşa, şərq tərəfdən Xocavənd, qərb tərəfdən isə Laçın,həmçinin mərkəz zonadan Xocalı və Əsgəran əraziləri ilə qonşudur.Xankəndi ölkəmizin başqa şəhərlərindən fərqli olaraq gənc olması ilə seçilir. Arxiv yazılarına görə, şəhər XVIII əsrin son dövrlərində Qarabağ xanlarının kurort sahəsi hesab edilirdi. Xanların fəaliyyəti məqsədilə maksimum imkan yaratmaq məqsədilə Xankəndi dağın ətək hissəsində, Xanlıqın mərkəzi Pənahabad adlı zonadan hal-hazırki Şuşa 10 kilometr məsafədə salınmışdı. Burada ilk zamanlarda ancaq xanın ailəsi və ətrafları yaşadığından yerli

camaat öz aralarında bura "Xan kəndi" deyirdi. Qısa zaman keçdikdən sonra Xankəndi deyə adlandırılmağa başladı. Ancaq Xankəndi kurort üçün ilə salınmışdır. XX ölkəmizin yeni mədəniyyət və sənaye paytaxtı olaraq formalaşmağa başladı. Burada qurulan idarələr müəssisələr rayon mallarının yarından çox qismini istehsal edirdi. Zonanın sənaye malı Xankəndidə inşa edilən idarələrin yarından çox qisminin payına düşürdü. Orada fəaliyyətdə olan ipək, ayaqqabı, xalça, toxuculuq zavodları, süd fabriki və şərab fabriki Cənubi Qafqazda çox tanınmış idi. Elektrotexnologiyalar fabriki, mebel zavodu, tikinti malları fabriki daxili bazarda layiqli yerin almışdır. II Qarabağ müharibəsi müddətində burada ölkəmizin suverenliyi bərqərar olunmuş, Respublikamızın ərazi bütövlüyü yenidən bərpa olunmuşdur.

Digər gözəl, səfalı güşəmiz Xocalı ərazisi 26 noyabr 1991-ci ildə Əsgəran ərazisinin əsasında qurulmuşdur. Rayon ərazisi 1991-1992-ci illər ərzində erməni silahlı qüvvələri tərəfindən zəbt olunmuşdur. Buranın ərazisi 0,94 min kv km, əhali sayı isə 28,8 min qədərdir. Xocalı və Bakı arasında təqribi yol 373 km-dir. Qonşu olan ərazilər isə: Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Xocavənd və Şuşa əraziləri idi (<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/99/xocali.html>). Burada 1 şəhər mərkəzi Xocalı, 1 ədəd qəsəbə Əsgəran, 50 ədəd isə kənd mövcud. Xocalının ərazisindən uzunluğu təqribi olaraq 32 km qədər olan I dərəcəli magistral yol həmçinin Bakı-Xankəndi dəmir yolu xətti vardır. İşğala kimi olan müddət ərzində 56 ədəd mədəniyyət idarəsi, muzey, texnikum, ümumtəhsil ocaqları, səhiyyə zonaları, kənd təsərrüfatı və sənaye idarələri, aeroport var idi. Yerli vətəndaşlar adətən üzümçülük, maldarlıq, arıçılıq və əkinçilik ilə məşğuliyyətdə idilər.

Buranın ərazisi adətən dağlıq hesab edilir. Ən maksimum zirvələri Qızqala və Qırxqız zirvələridir. Dağlıq zonalar istisna sayılmaqla, onun iqlim götüriciləri mülayim-ilıq. Hündür dağlıq sahələr subalp və alp yaşıllıqları ilə örtülmüşdür. Mühüm çayları Bədərə və Qarqar hesab edilir. Buranın torpağı adətən dağ-meşə eləcə də dağ-çəmənlikdir. Burada ölkəmizin suverenliyi bərqərar olundu, Respublikamızın ərazi bütövlüyü yenidən ölkəmizə qaytarıldı.

Dilbər güşələrımızdən hesab edilən digər zona Xocavənd ərazisi 1991-ci il noyabrın 26-müddətində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ləğv olunduqdan sonra Martuni və Hadrut ərazilərinin əsasında inşa edilmişdir. Buranın ərazisi 1,46 min kv km, əhali sayı isə 44,1 min qədərdir. Xocavənd və Bakı şəhəri arasında yol 334 km-dir. Vənd fars dilindən tərcümədə “uşaq, nəsil” anlamına gəlir. Xocavənd adətən kənd təsərrüfatı sahəsidir. Üzümçülük, taxılçılıq heyvandarlıq bu zonanın iqtisadiyyatının başlıca hissəsini özündə cəmləmişdir. Rayon ərazisində dağ çayları füsunkarlığı ilə bərabər, bağçılıq və bostançılıq məqsədilə də əlverişli şərait özündə cəmləmişdir. Orada qədim dövrlərdən yerli camaat meyvə bağları yaratmış, əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olub. Kənd Ağdam-Füzuli zonasının həndəvərində yerləşir və dağətəyi düzənlik zonadır. Relyef adətən dağlıq zonadır. Hündürlüyü təqribi olaraq 502 metr ilə 2727 metr arasında dəyişmişdir. Rayon ərazisində Bağırxan, Qırmızı bazar, Mada, Baba, Ballı kimi bulaqları və s. kimi bunlar ilə rekreasiya sahələri vardır. 9 oktyabr 2020-ci zamanında - II Qarabağ müharibəsi dövründə buranın 35 kəndi qaydasında Xocavənd ərazisinin Hadrut qəsəbəsi də mənfur düşmənlərdən geri qaytarılmışdır. Xocavənd rayonunda dövlətimizin suverenliyi bərqərar qılındı(<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/106/xocavend.html>).

1.3. Qarabağ iqtisadi rayonunun davamlı inkişaf strategiyasının xarakterik cəhətləri

Ölkəmizin şanlı ordusunun tarixi və inamlı qələbəsi ilə sonlanan II Qarabağ Müharibəsi işğal olunmuş ərazilərimizin azad olunması ilə yekunlaşmaqla yanaşı Erməni işğalçılarının gerçəkləşdirdiyi dağıntıların toplam olaraq bilinməsinə şərait yaratdı. 30 ilə kimi davam edən müharibə müddətində erməni vəhşiləri işğal etdikləri ölkəmizin dilbər guşələrində böyük dağıntılar reallaşdırmış və var olan infrastrukturunu bir sözlə, tamamilən dağıtmışdır. Buna əvəz olaraq isə isə hətta ermənilər heç bir infrastruktur qurmamışdır. Dediyyəimizin xüsusilə Ağdam şəhərində göz şahidi olduq. Müharibə bitdikdən sonra Ağdama yollanan xarici media şəxsləri hətta buranı Cənubi Qafqazın Xirosiması hesab etdilər. BMT-nin araşdırmalarına uyğun görə işğal sayəsində ölkəmizə dəymiş iqtisadi xələlin miqdarı 53.5 milyard ABŞ dolları qədərdir (Bağırov O. Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri, mart 2020). İşğal sayəsində bütün sferalar görə ölkəmizə dəyən zərəri qeyd etsək o zaman vurulmuş zərərin daha artıq olduğunu müşahidə edərik. Çünki, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin informasiyalarına adətən işğal sayəsində ölkəmizin ekologiyasına və təbii sərvətlərinə ümumi olaraq 265 milyard dollar xələl yetirmişdir. Dağıntıların hərtərəfli və miqyasının çox olması isə azad olunmuş torpaqların bərpa müddətini mürəkkəb və zaman çəkən prosesə döndərmişdir. Bu səbəbdən də bərpa müddətinin ayrı-ayrı iqtisadi və sosial yönələrə görə reallaşdırmasına ehtiyac duyulmur. Bunları nəzərdə tutaraq II Qarabağ müharibəsi yekunlaşdıqdan sonra azad olunmuş torpaqların sosial-iqtisadi tərəqqi planının hazırlanması məqsədilə tapşırıqlar verilmişdir və “Böyük Qayıdış” proqramı sferasında bərpa prosesi start götürmüşdür. Ümumi olaraq, azad olunan torpaqların əsaslı formada bərpa olunması və burada yeni infrastrukturun qurulması Qarabağın tərəqqisinin mühüm strateji istiqamətlərindən biri hesab edilir. Çünki bərpa müddəti reallaşdırmadan bu torpaqların sosial-iqtisadi tərəqqisini qarşılamaq mümkün deyildir. Yenidənqurma və bərpa müddətinin reallaşdırılması ölkəmizdə ümumi iqtisadi tərəqqiyə şərait yaradacaq, müasir iş yerlərinin qurulmasına imkan yaradacaqdır. Azad olunmuş torpaqlarda infrastruktur tam olaraq məhv olunduqdan

sonra və bu səbəbdən də bu torpaqlar sıfırdan bərpa olunduqdan sonra orada texnoloji yeniliklərin tətbiq olunması daha asan hal alır. Bu səbəbdən də Qarabağın bərpası müddətində texnoloji yeniliklərin tətbiq olunması və yeni standartlara cavab verən infrastrukturun qurulması mühüm məqsədlərdəndir. Daha sonra bu torpaqların ərazilərin bərpası prosesində əldə olunan praktika başqa ərazilərdə də tətbiq oluna bilər.

2020-ci ilin fevral ayı ərzində təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi tərəqqiyə aid Milli Prioritetlər” aktında “işğaldan qaytarılmış torpaqlara böyük qayıdış” 5 məsələsindən biri olaraq müəyyən olunmuşdur. Aktda həmin prioritetin müvəffəqiyyət ilə gerçəkləşdirilməsi məqsədilə 2 məqsəd müəyyən olunmuşdur: dayanıqlı formada məskunlaşma və iqtisadi proseslərə reintegrasiya prosesi (<https://president.az/az/articles/view/50474>). Həmin işlərin reallaşdırılması ilə ərazinin tam imkanlarından düzgün formada yararlanmaq ilə, əhalinin yerləşmə dərəcəsinin işğal mərhələsindən öncəki duruma gətirilməsi qarşılanmalı və azad olunmuş torpaqların ölkəyə uyğun iqtisadi fəaliyyət prosesində payı işğaldan öncəki duruma çatdırılmalı və bununla da artırılmalıdır. Bu səbəbdən demək mümkündür ki, azad olunmuş torpaqların bərpası yalnız Qarabağ ərazisinin yox, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının tərəqqisi cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bərpa müddətinin hansı dərəcədə reallaşdırmasını müəyyən etmək məqsədilə nəqliyyat, enerji, şəhərsalma və başqa sferalara üzrə gerçəkləşdirilməsi prosesi və qarşıya hədəf kimi qoyulmuş məqsədləri nəzərdə saxlayaq. Nəqliyyat sferası İşğaldan azad edilmiş torpaqların təzədən qurulması yönündə atılan başlanğıc addımlar magistral yolların çəkilməsi hesab edildi. Qarabağın tərəqqisinə gedən “Böyük Qayıdış” layihəsinin I mərhələsi ancaq işğal edilmiş torpaqlarda müasir yol-nəqliyyat infrastrukturunun qurulmasıdır. İcra olunan nəqliyyat proqramları Şimal, Cənub və Şərq yönündən Qarabağa doğru hərəkət etmək şəraiti yaradacaqdır. Reallaşdırılan və ya reallaşdırılması nəzərdə tutulan magistral, dəmiryolu və aeroport proqramlarına ayrı-ayrılıqda nəzər yetirək: Suqovuşan və Talış magistral yolu reallaşdırılmasına başlanılan I proqramlardan hesab edilən Tərtər ərazisinin Suqovuşan və Talış kəndlərinə doğru istiqamətlənən magistral yollarının təzədən qurulması oldu. Hələ

müharibənin davam etdiyi zamanlarda həmin yolların çəkilişinə start verilmişdi. Həmin yolun Tərtər ərazisindən Suqovuşan kəndinə kimi olan sahəsi 21 km, Suqovuşandan Talış istiqamətində uzanan sahəsi isə 7,5 km-qədərdir. 2 böyük hərəkət zolağından təşkil olacaq magistralın asfalt-beton hissəsinin eni 9 metr qədərdir və artıq həmin yollar II texniki dərəcəyə müvafiq formada I mərhələ üzrə bərpa olunmuşdur (Bağırov O. Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri, mart 2020). Növbəti prosesdə isə Çaylı istiqamətindən Talış kəndinə kimi uzunluğu 8 km olan magistralın, eləcə də Talış kəndindən Naftalan istiqamətinə kimi 22 km uzunluğa sahib yeni yolun inşa prosesində də nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd olunan magistral yollarının birləşdirilməsi sayəsində Tərtər şəhəri ilə bərabər, alternativ formada Naftalan istiqamətindən də Talış və Suqovuşan yolunda hərəkət etmək gerçəkləşəcəkdir. 2020-ci il ərzində noyabr ayının 17-də bu magistral zonanın dəyərləndirilməsi və tikinti prosesi ilə əlaqəli tədbirlər barədə sərəncam imzalanmışdır. Buranın toplam uzunluğu 101.5 kilometr, eni isə təqribi 37.7 metr kimidir və ən uzun zamanda 2022-ci il ərzində reallaşacağı nəzərdə tutulmuşdur (Bağırov O. Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri, mart 2020). Həmin zona Topxana meşələrinin ətəyindən keçərək Daşaltı istiqamətinə, oradan isə Şuşa ərazisinə çəkiləcəkdir. Həmin yoldan İsa bulağı istiqamətində yol inşa ediləcəkdir və yolun dördzolaqlı, bir sıra hissələrində altızolaqlı olacağı nəzərdə tutulur. Füzuli-Şuşa magistralı əsgərlərimizin Qarabağın mərkəz hissəsinə, xüsusilə də Şuşa istiqamətində irəlilədikləri həmin yoldur. Bu səbəbdən də prezident həmin yolu “Qələbə Yolu” hesab etmişdir. Bu cür yerlərdən biri Bərdə-Ağdam istiqamətində olan hissəsidir və şərq tərəfdən Qarabağ istiqamətində doğru etməyə şərait yaradır. Bu zona işğaldan öncə istifadə olunmuş və 104 km məsafədə olan Yevlax-Xankəndi istiqamətində olan hissəsinin mühüm tərkibidir. İndiki dövrdə bu zonanın Bərdə ərazisindən start götürən və Ağdam rayonuna qədər gedən 45 km-lik zonası təkrarən qurulur. Zona sahəsinin proyektləndirmə və tikinti prosesinin 2 pillədə reallaşdırılması nəzərdə saxlanılır. Başlanğıc olaraq Bərdə-Təzəkənd yönündə 19 km, II pillədə isə Təzəkənd-Ağdam yönündə 26 km-lik dəmiryolu bərpa olunacaqdır. Həmin yolun tikintisi məqsədilə artıq dövlət tərəfindən başlanğıc

formada 5 milyon AZN ayrılıb (Bağırov O. Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri, mart 2020). Həmin yol Ermənistan zonasından keçməklə Naxçıvana kimi Zəngəzur dəhlizinin mühüm komponentlərindən biri hesab edilir. Aeroport işğaldan azad olunmuş torpaqların sürətli tərəqqisinin qarşılınması və turizm imkanının tam formada gerçəkləşdirilməsi məqsədilə hava limanlarının da inşası nəzərdə saxlanılır. İlk aeroport proyektı Beynəlxalq Füzuli Hava Limanının proyektıdır. Enerji sferası təmir müddətində mühüm əsas vəzifələrdən biri hesab edilən işğaldan qaytarılan olunan torpaqlarda bu strukturunun yaradılması və enerji baxımından təhlükəsizliyi mərhələsinin qarşılınmasıdır. Mühüm vəzifə alınmış ərazilərdə ən yeni standartlara uyğun gələn enerji sisteminin qurulması və dövlətin ümumi olaraq enerji sistemində inteqrasiya olunmasıdır. Və bunun nəticəsidir ki, “Azərenerji” və “Azərişiq” tərəfindən Şuşa istiqamətinə 2 elektrik enerjisi xətti qurulmuşdur. Həmin xətlərlə bərabər “Azərişiq” tərəfindən işğaldan azad olunan torpaqlarda spesifik dövlət əhəmiyyətli yerlərin elektrik enerjisi vasitəsilə təchiz olunmasının təcili təmin edilməsi üçün “Azərişiq Qarabağda” proyektı reallaşdırılır. Eyni zamanda azad olunan torpaqlarda var olmuş su elektrik stansiyalarının da bərpa edilməsi və təzədən qurulması reallaşdırılır. Müharibə müddətində Ermənilər azad edilən torpaqlarda var olan kiçik yararlı avadanlıqlarını qırıb aparıb, götürə bilmədiklərini məhv edib və ya partladılar. Sonunda azad olunan torpaqlarda olan SES-lər yararsız hala gəlmişdir düşmüşdür. Bu səbəbdən də bu stansiyaların bərpa edilməsi reallaşdırılır. 2021-ci ilin fevral ayında 14-də ölkə başçısı İlham Əliyev oranın açılışını etmişdir. Həmin stansiya təqribi olaraq 7 min nəfər insanın elektrik enerjisi ilə təmin olunmasına şərait yaradacaqdır. Laçının Güləbird stansiyasında istehsal edilən elektrik enerjisi Qubadlı zonasının Xanlıq ərazisini, Laçının öz ərazisinin cənub sahələrini və stansiyaya yaxın məkanlarda olan başqa infrastruktur projektlərini elektrik enerjisi ilə qarşılıyır. Bu səbəbdən də işğaldan azad edilmiş torpaqlarda infrastrukturun qurulması və nəzərdə saxlanılan başqa işlərin gerçəkləşdirilməsi cəhətdən həmin stansiya böyük əhəmiyyət kəsb edir. Başqa zaman isə Suqovuşanda olan “Suqovuşan-1” və “Suqovuşan-2” məkanlarında da əsaslı təmir layihələri gerçəkləşdirilir, Cəbrayıl ərazisindəki “Xudafərin” və “Qız qalası” stansiyalarının

tikinti işi gerçəkləşdirilir və Füzuli ərazisində olan “Şükürbəyli” yarımstansiyasının da təzədən bərpa edilməsi nəzərdə saxlanılır. Bunlarla bərabər azad olunan torpaqların təbii qazla təmin olunması ilə əlaqəli hazırlanmış proqram daxilində SOCAR tərəfindən toplam uzunluğu 416 km olan magistral qaz xəttinin inşa edilməsi də nəzərdə saxlanılmışdır (Bağırov O. Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri, mart 2020). Azad olunan torpaqlarda gerçəkləşdiriləcək enerji siyasətinin başlıca məqsədi isə bu torpaqları “Yaşıl Enerji” sahəsinə çevirməkdir. Bu səbəbdən də azad olunan torpaqlarda energetika sferasında görüləcək işlər zamanı bərpa edilə bilən enerji növlərindən istifadəyə və ekoloji baxımdan təmiz texnologiyaların tətbiq edilməsinə üstünlük verilir. Bu isə öz növbəsində enerji imkanlarından daha düzgün formada istifadə olunmasına şərait yaradacaqdır. Elektrik stansiyalarının əsaslı formada yenidən qurulması da həmin məqsədlərin gerçəkləşdirilməsinə şərait yaradacaqdır.

Şəhər və kəndlərin təzədən bərpa olunması Azad olunan torpaqların bərpa prosesinin mühüm istiqamətlərindən başlıca hesab olunanı şəhər və kəndlərin təzədən bərpasıdır. Şəhər və kəndlərimizin düşmənlər tərəfindən əsaslı formada dağıdılması həmin yöndə əsaslı işlərin gerçəkləşdirilməsini tələb edir. Hesablamalar onu müəyyən edir ki, işğal sayəsində 9 mindən artıq evə ciddi formada ziyan dəymişdir. Həmin yerlərin bərpa edilməsi ilə əlaqəli müəyyən olunan başlıca istiqamətlər çoxmənzilli evlərin təzədən inşa edilməsi, kəndlərin bərpa prosesi ilə əlaqəli düzgün yanaşmanın tətbiq olunması və kəndlərdə optimal şəkildə say tərkibinin aydınlaşdırılmasıdır. İşğaldan öncə bəzi rayonlarda yaşayan insanların sayı çox az idi. Bərpa zamanı kiçik kəndlərin qurulması səmərəli olmadığı üçün indi daha böyük kənd sahələrinin salınması nəzərdə saxlanılır. Bu imkanlardan daha səmərəli qaydada istifadəyə və məsrəflərin optimallaşdırılmasına şərait yaradacaqdır. Artıq həmin proseslərin reallaşdırılması məqsədilə ərazilərin təzə baş layihələri qurulu. Başqa kommunal quruluşun bərpa edilməsi yönündə bir sıra tədbirlər gerçəkləşdirilir. Şəhər və rayonların təzədən bərpası ilə əlaqəli nəzərdə tutulan mühüm başlıca isə bu əməliyyatda “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” layihələrinin istifadə olunmasının gerçəkləşməsidir. Həmin layihələrin tətbiq

edilməsi şəhər qurma aparılan zaman dünyanın ən öncül vasitələrinin tətbiq olunmasına və dünya ərazisinin öncül texnoloji firmalarının respublikamıza gətirilməsinə olunmasına şərait yaradacaqdır. Bundan sonra həmin praktika başqa şəhər və rayonlarda da istifadə oluna bilər. Həmin layihələrin tətbiq olunması bir sıra üstünlüklər yaradacaqdır. Həmin üstünlüklərə dayanıqlı formada iqtisadi tərəqqinin təmin olunması, mövcud şəraitdən səmərəli qaydada istifadə olunması, ətraf mühitin müdafiəsi, səmərəli nəqliyyat sisteminin yaradılması, daha təhlükəsiz icmaların təkmilləşdirilməsi, səmərəli dövlət orqanlarının təmin olunması və xidmət səviyyəsinin artırılması daxildir. Bərpa zamanı xarici ölkə və firmaların iştirakı ölkəmizin işğaldan azad olunmuş torpaqlarında bərpa işlərinin reallaşdırılmasına xarici dövlətlər və firmalarda da böyük maraq edirlər və həmin yöndə təkliflərini önə sürürlər. Prezidentin qeyd etdiyi kimi bu torpaqlarda bərpa zamanı ancaq müharibə müddətində ədalətli mövqe saxlayan və ölkəmizə qarşı dostluq münasibəti göstərmiş dövlətlər və onların firmaları iştirak edə biləcəkdir. Artıq bərpa əməliyyatına bir sıra xarici ölkələr və onların firmaları cəlb olunmuşdur. Ölkələr üzrə reallaşdırılan projelərə bunlar daxildir: Bərpa zamanı ən sıx əməkdaşlıq müharibə müddətində ölkəmiz ən böyük dəstək göstərən Türkiyə firmaları ilə qurulur. İngiltərə dövləti də bu proses zamanı ölkəmizə yardım etməkdə maraqlı tərəf olduqlarını göstərmişdir. Bu ölkənin firmalarının daha artıq maraq yetirdiği sferalara texnoloji sferası "Ağıllı" və "Yaşıl" ərazilərin qurulması, bərpa edilən enerji strukturu, silah sursatdan azad olma və mədən işləri daxildir. Ölkəmizdə beləliklə ayrı-ayrı projelərdə iştirak edən bu ölkə qeydiyyatına sahib "Anglo Asian Mining" işlərini qaytarılan olunan torpaqlarda böyütmək arzusundadır. Bundan əlavə artıq bu ölkənin firmaları Füzulidə silahların azad olunmasına, şəhərsalma və strukturun tərəqqisi prosesi işlərinə cəlb olunubdur. Azad olunan torpaqların bərpa olunmasında maraqlı olan başqa dövlət isə Macarıstandır. Artıq həmin yöndə müəyyən projelər icra olunur. Belə ki, Macarıstan dövlətinin Eksim Milli Bankı ərazilərin bərpa prosesinə qatılmaq istəyən Macarıstan firmaları üçün 100 milyon dollar civarında kredit xətti açıq elan etmişdir. Bundan əlavə Macarıstan dövləti azad olunan torpaqların minalardan azad olunması üzrə əməliyyatların yerinə

yetirilməsinə yardım etmək məqsədilə 25 min avro civarında məbləğ ayırmağı irəli sürmüşdür (<https://science.gov.az/az/news/open/15789>). Qeyd olunan dövlətlər ilə bərabər şirkətləri yenidənqurma işlərinə investisiya yatırmaqda maraqlı sayılan dövlətlər İsrail, Yaponiya və İran daxildir. Ümumiyyətlə, bərpa prosesinə xarici firmaların cəlb olunması mühümdür. Çünki, yenidənqurma proseslərinin əhatə dairəsi genişdir və ancaq yerli firmaların imkanları hesabına təmir müddətini düzgün formada və az müddətdə reallaşdırmaq mürəkkəbdir. Beləliklə də xarici idarələrin respublikaya cəlb olunması və qaytarılan torpaqların təkrarən qurulma prosesində iştirak etməsi bir sıra üstün cəhətlər meydana gətirəcəkdir. Yəni, həmin firmalar özləri ilə müasir texnologiyalar və üsullar gətirəcəkdir. Bu isə müasir sahibkarlıq və rəqabət mədəniyyətinin təkmilləşməsinə şərait quracaqdır. Azad olunan torpaqların mühüm böyük potensiala sahib olması onu deməyə səbəb verir ki, torpaqların bərpa zamanı maraqlı olan firmaların sayı çoxalacaqdır. Nəticə etibarı ilə azad olunan torpaqların bərpası ilə bağlı reallaşdırılan layihələr onu bildirir ki, ölkəmiz bu torpaqları ərazisin ən inkişaf etmiş zonalarından birinə çevirməyi özü üçün ali məqsəd bilir. Azad olunan torpaqların böyük təbii imkanlara və ehtiyatlara sahib olması həmin məqsədin yerinə yetirilməsinə şərait yaradır. Reallaşdırılan nəqliyyat işlərinin əhatəli olması və bu zonaya ayrı-ayrı istiqamətlərdən hərəkət etməyə şərait yaratması gələcək zamanda həmin regionun qonşu dövlətlər ilə iqtisadi əlaqələrin yaradılmasında mühüm tranzit zonaya çevrilməsinə şərait yaradacaqdır. Sonda regional dövlətlər sırasında ticarət əlaqələri genişlənmiş formaya gələcəkdir. Bu səbəbdən azad olunan torpaqlardazəruri infrastrukturun qurulması yalnız ölkəmiz üçün deyil, həmçinin qonşu dövlətlər üçün də mühümdür. Nəqliyyat proyektlərinin, o cümlədən aeroportların tikintisi eyni zamanda Qarabağın sahib olduğu turizm imkanının da gerçəkləşdirilməsinə şərait yaradacaqdır. Bu isə son olaraq ölkəmizin turizm sferasının tərəqqi prosesinə töhfə verəcəkdir. Qarabağ ərazisinin bərpa olunması və burada var olan iqtisadi imkanların qurulması bu torpaqların ölkə iqtisadiyyatında tutduğu payının işğaldan öncəki durum çatmasına imkan verəcəkdir. Bu isə ölkə iqtisadiyyatının tərəqqi prosesinə şərait yaratmaqla bərabər qeyrineft sferasının da inkişafını mühüm formada dəstəkləyəcəkdir. Ümumi olaraq

isə Qarabağın intensiv inkişafı regionun ümumi inkişaf prosesinə töhfə verməklə indiyə kimi Ermənistanın işğalçı siyasəti sayəsində istifadə olunmamış şəraitlərin tam formada gerçəkləşdirilməsinə imkan yaradacaqdır. Qarabağda davamlı formada iqtisadi inkişafın qurulması isə zonada davamlı sülhün qurulmasına və zərərli müharibələrin yenidən başlanmasının qarşısının alınmasına səbəb olacaqdır.

Torpaqlar bərpa olunub təsərrüfatların istifadə üçün təhvil verildikdən sonra son olaraq heyvandarlıq fermalarının yaradılması və təsərrüfatlarının heyvanlarla təmin edilməsi yönündə tədbirlər reallaşdırılmalıdır. Heyvandarlığın intensiv faktorlar hesabına tərəqqi potensialı nəzərdə tutulmaqla fermaların yaradılması və təsərrüfatların məhsuldar heyvanlar ilə təmin edilməsi məsələsi aktualıq daşıyır. Heyvandarlıq fermalarının yaradılması işləri həm də iqtisadi səmərəliyinin artırılması cəhətdən fermaların optimal ölçüsü nəzərdə tutulmaqla təşkil olunmasını əhatə edir. Əkinçilik yönlü təsərrüfatların fəaliyyət etməsi məqsədilə onların istehsal üsulları ilə təmin olunması mühümdür. İşğaldan azad olunan həmin torpaqlarda məskunlaşan insanların təsərrüfatların əkin-biçin işləri ilə məşğul olması məqsədilə vətəndaşlar toxum, gübrə ilə təmin ediləcəklər. Tədricən həmin yöndə özəl təsərrüfatların da stimullaşdırılması vacib haldır. Azad edilən torpaqlarda məskunlaşan insanlar üçün məsləhət-məlumat xidmətlərinin təşkil edilməsi həmin zonada kənd təsərrüfatının bərpa olunması və tərəqqisi cəhətdən mühüm amildir. Belə ki, işğal edilmiş torpaqların əhalisinin kənd zonalarında qeydiyyatda olan kəslərin böyük qismi uzun zamandır kənd təsərrüfatı işlərindən ayrı düşüblər, yaxud da işğal bitdikdən sonra şəhər və qəsəbələrdə doğulmuş və ya yetişən müasir nəsil ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı prosesində iştirak praktikasına sahib deyillər. Eləcə də yeni müasir dövrdə artıq təsərrüfatların işlənmə texnologiyası dəyişilib, yeni və daha məhsuldar təsərrüfatçılıq metodları aşkar ediləndir. Bu səbəbdən bu torpaqlarda məsləhət-məlumat xidmətlərinin təşkil edilməsi və modul peşə təlimi proqramının yaradılması çox mühümdür. Təsərrüfatların fəaliyyətə başlaması məqsədilə yuxarıda qeyd olunan zəruri tədbirlər reallaşdırıldıqdan sonra onların davamlı fəaliyyəti məqsədilə qısa zaman ərzində tədarük zəncirləri yaradılmalı və logistika infrastrukturunu təkmilləşdirilməlidir. Logistika infrastrukturunu istehsal olunan malları

daşınması və saxlanması, eləcə də nəqliyyat vasitələrinə çıxış üçün şəraitin qurulması və yolların bərpa olunması məsələlərini də özündə cəmləməlidir. Bu regionda baramaçılıq və tütünçülüyn bərpa edilməsi üçün şəraitin mövcudluğunu nəzərdə tutmaqla barama və tütün qəbulu stansiyalarının qurulması da tədarük infrastrukturunu cəhətdən mühüm xarakter daşıyır. Tədarük və logistika strukturu ilə bərabər zonada istehsal strukturuna uyğun aqro-emal idarəyə yaradılması da vacib tədbirlərdəndir. Azad olunan torpaqlarda südçülüyn, üzümçülüyn və meyvəçiliyin tərəqqi imkanları da imkanlarında nəzərdə tutulmaqla, sırf həmin sahələr üzrə emal idarələrinin qurulması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Eləcə də taxılçılığın inkişafına müvafiq olaraq un dəyirmanlarının, heyvandarlığın tərəqqisi prosesində isə sənaye metodu ilə yem istehsalı və başlanğıc dəri xammalı emalı idarələrinin qurulması da nəzərdə tutula bilər. Hal-hazırda hökumət tərəfindən aqrar sfera üzrə reallaşdırılan dövlət dəstəyi prosesinin, həmçinin də aqrobiznes sferaları üzrə investisiya təşviq edilməsi siyasətinin işğaldan azad edilmiş torpaqlar üzrə xüsusi korrektələrə ehtiyac yaranacaq. Belə ki, hazırda tətbiq olunan yardım və təşviq siyasəti respublikamızda kənd təsərrüfatı mallarını istehsalı, emalı və ticarəti sferalarının tərəqqisi məqsədi ilə reallaşdırılır. Bunun qarşılığında, işğaldan azad olunan torpaqlarda həmin sahələrin ilk olaraq bərpasına şərait yaradacaqdır. İşğaldan azad olunan torpaqlarda ənənəvi sahələrlə bərabər perspektiv zamanda meyvə və tərəvəzçiliyin, eləcə də heyvandarlığın yem təminatı cəhətdən yem bitkiləri sektorunun tərəqqisi də nəzərdə saxlanılır. Torpaq-iqlim xüsusiyyətləri nəzərdə tutulmaqla çoxillik əkmələrin sektorunda nar, xurma, alça, gavalı, albalı və gilə, alma, armud bağlarının, baramaçılığın tərəqqi perspektivi cəhətdən çəkil əkmələrinin və ənənəvi sektorların bərpası üçün üzümlüklərin salınmasına üstünlük ediləcəyi gözlənilir. Ənənəvi zonaların bərpa olunması ilə bərabər bölgədə kartof, tərəvəz, bostan və yem bitkiləri sahələrinin artırılması şəraitini imkanları artıqdır. Yüksək əlavə dəyər qurulması, emal sənayesi məqsədilə xammal təminatı və ixrac şəraiti perspektivi cəhətdən bu torpaqlarda meyvəçiliyin tərəqqisinə də spesifik diqqət ayrılacağı gözlənilir. Bitkiçilik sahəsinin üstə qeyd olunan ənənəvi və perspektiv yönünün bərpası ilə bərabər zonada heyvandarlıq sahəsinin tərəqqisinə daha çox üstünlük verilməsi

təbii-iqlim və relyef perspektivləri cəhətdən daha əlverişli hesab olunur. Bu, bu torpaqlarda otlaq və yaylaqların üstünlük qurması və tarixən təsərrüfatçılıq adətlərinin bu yöndə olması ilə əlaqəlidir. Heyvandarlıq sektorunun tərəqqisi dövlətin ət və süd məhsulları ilə təmin olunması cəhətdən spesifik önəm kəsb edir (<https://agroecomomics.az/az/article/34/iscaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/>).

Beynəlxalq praktikaya baxsaq orada, İraq, Livan , Yaponiya, Almaniya və s. dövlətlərə müharibədən sonra olan zamanlarda bunlara bir neçə istiqamətli tələbatlarını qarşılayan müxtəlif istiqamətli yardımlar olunub. O zaman II Dünya müharibəsi ərzində bir neçə dövlətin bir sıra öncül sənaye və mədəniyyət idarələri də başda olaraq bir sıra şəhərləri yer ilə yeksan edilmişdir. 1948-ci il ərzində Avropanın Qərbindən yeksan edilmiş torpaqların bərpa edilməsi və təkrarən yaradılması işlərinin maliyyə edilməsinə yardım etmək üçün Marşal layihəsi qəbul olundu. Marshall layihəsi ABŞ-ın II Dünya müharibəsi yekunlaşdıqdan sonra 15 mlyrd \$-dan artıq məbləğ ilə Avropanın Qərbinə kömək edəcək layihə idi. Həmin kömək 16 Avropa dövlətinə verilmişdir (<http://economics.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2058-zharabazhh-n-baerpas-va-e-inkishaf-prosesindae-kharidzi-daestaek-muhum-amildir.html>). Bizim dissertasiyada Almaniya eləcə də Yaponiya praktikasını spesifik olaraq bildirmək gərəkdir. II Dünya müharibəsi bitdikdən sonra meydana gələn iqtisadi çətinlik, qida azlığı həmin dövlətləri ayrı-ayrı ölkələr, idarə və qurumlar tərəfindən qeyd olunan pul dəstəkləri ilə yanaşı məhsulda da aid olaraq sənaye xarakterli malları, neft və neftdən əldə olunan malları, avtomobil vasitələri və qurğular olaraq buranın tərəqqisinə yardım göstərəcək, həmçinin ağır, çətin döyüşdən çıxan insanların siyasi-sosial rifahını artıracaq dəstəkləri almağa vadar göstərdi. Amerika 1946-1952-ci illər ərzində buraya 8,135 mlyrd \$-, Yaponiya hökumətinə isə təqribi olaraq 4,401 mlyrd \$-civarında hədiyyə, kredit, qida dəstəyi etmişdir . Yunanıstan, İspaniya timsalında dövlətlər düşmənlərin etdikləri ağır cinayətlər törətməsinə baxmayaraq, stabil və tərəqqi edən bir Avropanın Qərbində qurulmasına yardım göstərmək məqsədilə sazişlərdə olmuşlar. Buranın təzədən qurma işlərində kredit dəstəyi edən başqa dövlətlər var idi. Yaponiya dövlətinə II mühüm dəstək göstərən 1953-1964-cü illər

ərzində 34 tərəqqi proyektini məqsədilə 860 mln ABŞ \$-civarında yardım ayırmış Dünya Bankı sayılır(<http://economics.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2058-zharabazhh-n-baerpas-vae-inkishaf-prosesindae-kharidzi-daestaek-muhum-amildir.html>). Bura həmin dəstəyi yolların habelə, magistral yolu və bənd inşası formasında struktur layihələri məqsədilə istifadə olunmuşdur. Çox da uzaq olmayan keçmiş zamanda olan döyüşlərdə isə dəstək edən başqa dövlətlərin, idarələrin artımı müşahidə edilir. Dünya Bankı təşkilatının 2011-ci il verdiyi hesabatla uyğun olaraq, müharibə sayəsində dağıdılmış və zəifləmiş ölkələrə xarici dəstək 1996-1998-ci illər ərzində 29 %-dən 2006-2008-ci illər ərzində 41 %-ə kimi artmışdır. Beyrutda hərbi proseslər yekunlaşdıqdan sonra İsveç dövləti Stokholmda bir yığıncağa evsahibliyi edərək 900 milyon civarında humanitar dəstək yığmışdır. Orada edilən dəstəklər ayrı-ayrı şəkildə: hədiyyə projeksi, kreditlər, bir sıra ölkə banklarında fərdlər yaxud idarələr tərəfindən birbaşa xarici maliyyə dəstəyi idi. 2003-cü ildə oktyabr ərəfəsində İspaniyada olan konfransda 40-dan artıq dövlət və beynəlmiləl idarə 4 il müddətində İraqa 13,5 mlyrd \$-dəstək verməyə bildirmişdir. Madriddə olan yığıncaqda Amerikadan sonra ən mühüm donor rolunu daşıyan bura təqribi 5 mlyrd \$-vəd etmişdi. Avropa Təşkilatı ayrı-ayrı illər ərzində adətən BMT və Dünya Bankı yardımını ilə edilən təqribi olaraq 200 mln euro verəcəyini bildirmişdi (<http://economics.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2058-zharabazhh-n-baerpas-vae-inkishaf-prosesindae-kharidzi-daestaek-muhum-amildir.html>). BMT və bir neçə təşkilat donorları çox şəxəli avtomobil vasitəsilə təmin olunub İraqa görə etibar fondları qurdular. 2004-cü ilin noyabr ayında Paris Klubu, borc vemiş dövlətlər siyahısı İraqın təqribən 40 milyard dollar civarında olan borcunun ən az 80%-ə qədərini bağışlamaq haqqında qərar aldı. İraq mətbuatı həmin anlaşmanı İraqın “II qurtuluşu” formasında xarakterizə etdi. ABŞ həmin bağışlama zamanı İraqın olan borcunun 100%-ə qədərini əfv edərək ən birinci sırada olurdu. İraqın Körfəzdə olan ərəb sərhəddində da aid olaraq başqa beynəlmiləl donor və kreditorlar bu ölkənin təzədən bərpa olunmasına gözlə görüləcək formada töhfələr edəcəklərini bildirmişlər. Həmin sözlər buranın davamlı qurulması və əraziyə yenidən inteqrasiyası məqsədilə mühümdür. Nəzər yetirdiyimiz dünya praktikasına uyğun olaraq deyə bilərik ki,

hərbi proseslər sonlandıqdan çatdıqdan sonra qarşıya qoyulan I məqsəd müharibədən çıxan dövlətlərin əhalisinin zəruri ehtiyaclarını ödəmək, iqtisadiyyatı zəif hala gəlmiş ərazinin tərəqqisini qarşılamaqdır. Bu və sonra olan dövr ərzində, yəni yenidənqurma proseslərində xarici dövlətlər, beynəlxalq idarə və təşkilatların ayrı-ayrı istiqamətli yardımları vacib rol oynayır: ayrı-ayrı müddətlərdə fərqli dövlətlər üçün edilmiş dəstəkləri bu formada toplamaq olar: qrantlar; investisiyalar; verilən kreditlər; hədiyyələr; borcların silinməsi; mərkəzi banklara depozitlərin yatırılması; yerli valyutanın dəyərinin artırılması. İşğaldan azad olunan cənnət məkanımız Qarabağda torpaqların sistemli formada bərpa və yenidən yaradılma prosesi reallaşacaq, əhalinin məskunlaşdırılmasına start veriləcək, böyük imkana sahib ərazinin iqtisadiyyatı tərəqqi olacaqdır. Böyük vəsait istəyəcək və Qarabağı təzədən quran cənnət bir diyara çevirəcək həmin işlərin maliyyələşdirilməsi sferasında beynəlxalq praktikadan də istifadə olunması dövlətimiz üçün faydalı sayıla bilər.

Ölkənin bu sektorda atdığı addımlar, qurduğu strategiya və konsepsiyalar, fəaliyyət işləri alim və mütəffəkirlərin üzərinə mühüm vəzifələr qoyur. Bu yöndə metodoloji yanaşma tərzinin dövlətimizin milli iqtisadi inkişaf xarakteristikalarına uyğun hazırlanması tələb olunur. Mövcud imkan şəraitinə, əhalinin məşğulluq adətlərinə və yeni dövrün mütərəqqi praktikasına yönəlmiş mexanizmlər vacibdir. Bu cür durumda yüksək texnologiyaların tələblərinə müvafiq formada praktiki avadanlıqların tətbiq olunması daha çox səmərə verəcəkdir. Dağıntıların və işğal zamanından qalan ziyanın həcmi xeyli artıqdır. Həmin sahələr ekoloji fəlakət sektoruna dönmüş və hər tərəf mina olmuşdur. Bu torpaqlarda, eləcə də var olan bütün tip infrastruktur məhv olunmuşdur. Bunların bərpa edilməsi, yenidən qurulması, kənd, qəsəbə və şəhərlərin dirçəliş prioritetləri indiki dövrdə dövlətimiz üçün strateji xarakter daşıyır (Müzəffərli N., İsmayılov E. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar. Bakı: Qafqaz nəşriyyat evi, 2010, 270 s). Ancaq, həmin işlərin sistemli, düşünülmüş və elmi-iqtisadi sferalara əsaslanan mexanizmlər üzərindən reallaşdırılması mühüm şərtlərdəndir. Burada başlıca amil infrastruktur və spesifik təyinatlı, həmçinin insanlar və ətraf ona üçün mühüm təhlükə hesab

olunan xüsusi obyektlərin müdafiəsi və ərazilərin bərpa işlərinə qurulması tədbirlərinin gerçəkləşdirilməsidir. Bərpa prosesi üzrə qoyulan hədəflərin elmi-iqtisadi və sosial faktorlar cəhətdən obyektiv formada əsaslandırılması məqsədilə daha geniş şərait formalaşdırılır. Kənd təsərrüfatının tərəqqisi üçün əlverişli sayılan potensial nöqtəyi-baxımdan həmin yöndə fəaliyyətin artırılması vacibdir. Həm də aqrar sferanın artırılması, emal idarələrinin qurulması hesabına ayrı-ayrı ərzaq məhsullarının istehsal imkanları çoxalır. Beynəlxalq praktikadan yararlanmaqla, max. ekoloji təmiz ərzaq malların yetişdirilməsi və tədarük olunması perspektivləri diqqət yaradır. Ərazidə infrastruktur obyektləri sisteminin çevik və daha sürətli formada qurulması günün tələbidir. Buralarda enerji daşıyıcılarla təminatın artırılması ərazinin daha tez bərpa olunmasına və dirçəldilməsinə səbəb olar. Enerji infrastrukturunun qurulması ilə yanaşı, həm də bərpa edilən enerji üzrə dəqiq imkanın müəyyən edilməsinə də xüsusi diqqət verilməkdədir. Həmin torpaqların hidroenerji, günəş, külək, bioenerji eləcə də geotermal enerji formasında bərpa edilən güclü enerji mənbələri mövcuddur. Qeyd edilən şəraitin dəyərləndirilməsindən ötrü daha artıq işlər görülməli və iqtisadi səmərəlilik dəyərləndirilməlidir. Postkonflikt zonalarda bərpa işlərinin daha dəqiq və mütəşəkkil formada reallaşdırılmasının prinsip və meyarları da formalaşmaqdadır. Dövlətin bütün sferalara görə müəyyən anlamda obyektiv reallıqları nəzərdə tutulan konseptual yanaşmalarının varlığını görürük. Konkret fəaliyyət yönlərinin mühüm konturlarının varlığının bərpa işlərinin rıtılmasına əhəmiyyətli təsirini düşünmək mümkündür. Bütün deyilənlər, həm də regionda olan 255 mühüm təbii və iqtisadi şəraitin daha obyektiv dəyərləndirilməsi, adekvat tədbirlərin görülməsi məqsədilə mühüm işlərdir. Postkonflikt torpaqların özünüinkişafetmə göstəricilərinin hərəkətə qoyulmasında determinant rolunu oynayacaq fəaliyyət mexanizmləri gərəkdir. Tətbiq edilən avadanlıqların düşünülmüş və həmçinin səmərəlilik prinsipləri nəzərdə tutulmaqla reallaşdırılması məqsədə uyğun hesab edilir. Postkonflikt torpaqların məhsuldar qüvvələrindən, təbii imkanlarından və inkişaf şəraitindən kompleks istifadənin artırılması hazırkı durumda mühüm vəzifələrdəndir. Torpaqların operativ formada inventarlaşdırılmasının aparılması onu bildirir ki,

dövlətimiz həmin zonanın potensialını daha operativ sürətdə hərəkət etdirməyi strateji plan şəklində qarşıya qoymuşdur. İşğal edilmiş torpaqların azad olunması dövlət iqtisadiyyatının gücünün artırılmasını qarşılamaqla bərabər, iqtisadiyyatımızın rəqabət bacarığının artırılmasına, yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadiyyat sahələrinin qurulmasına, dayanıqlı iqtisadi artım növlərinin təkmilləşdirilməsinə, milli gəlirin artırılmasına şərait yaradacaqdır. Postkonflikt torpaqların bərpa edilməsi və inkişaf olunması dövlət iqtisadiyyatına digər qatqılar vermək imkanına sahibdir (Süleymanov E., Nuri O.A. Azərbaycan İqtisadiyyatı , 2016 , Bakı , 426 səh). Hesab olunur ki, kənddən cəlb edilən investisiyalar da gərəkdir, amma, ilk olaraq, dövlətimiz özünün iqtisadi gücünə və maliyyə imkanına xüsusi diqqət etməlidir. Bu torpaqların səmərəli formada bərpa edilməsi ölkə iqtisadiyyatının şəraitinin genişləndirilməsinə digər mənbələr təkmilləşdiriləcək, xüsusilə, regional iqtisadi tərəqqidə müasir metodoloji-praktiki yanaşmaların meydana çıxacağı qənaətinə gəldik. Qarabağa aid olan torpaqların iqtisadi fəaliyyət strukturu çox istiqamətli və güclü imkan potensialı vardır. Orada perspektiv iqtisadiyyat sektorlarının təkmilləşdirilməsi və intensiv inkişaf olunması yetərinə real şəkildə baxıla bilər. İşğaldan sonra olan zamanlarda kompleks yanaşma tərzilə torpaqların sosial-iqtisadi tərəqqisinin təşkil edilməsi və sürətləndirilməsi planları reallaşdırılmalıdır. Fikirləşilmiş və əsaslandırılmış strateji, həmçinin, konseptual yanaşmalara əsaslanan ölkə iqtisadi siyasəti təkmilləşdirilir. Postkonflikt torpaqların bərpa olunmasına strateji yanaşmalar olduqca mühümdür və özündə, ilk olaraq, obyektiv gerçəklikləri, yaxın və uzaq perspektivləri göstərməlidir. Bundan başqa, dövlətimizin bu sektorda milli iqtisadi maraqları ilə əlaqəli prioritet fəaliyyət yönələri artıq aydınlaşdırılmışdır. İşğalsonrakı torpaqların bərpa olunması və tərəqqi etdirilməsi ilə əlaqəli ölkəmizin iqtisadi siyasətinin 2030-cu ilə kimi olan sosial-iqtisadi tərəqqiyə aid Milli Prioritetləri qurulmuş və təsdiq olunmuşdur.

Ümumi olaraq isə, bir qrup məsləhətlər və təkliflərin nəzərdə tutulması həmin proseslərin daha səmərəli formada təşkilinə şərait yarada bilər:

4. postkonflikt durumda hər bir dövlətin sosial-iqtisadi tərəqqi modelinə və işğaldan azad edilmiş torpaqların yüksək potensiala sahib, həm də perspektivli

sosial-iqtisadi tərəqqi y nl rin  müvafiq olaraq bərpa və dir  liŐ prosesinə üstünlük göstərilməsi daha m qs d uygundur;

5. dir eldilm si planlaŐdırılan torpaqların sosial-iqtisadi tərəqqisinin hədəfləri baŐlıca götürülməklə, tələb edilən maliyyə imkanı və investisiyaların cəlb olunması mexanizmlərinin həlli yönündə təsirli v  iŐl k tədbirlər edilməlidir;

6. iŐg lsonrakı durumda ger ekl Ődiril n davamlı və sistemli tədbirlərin maksimum formada səmərəli olması, qaçqınlar v  ümumilikdə cəmiyyət, dövlət əhalisi tərəfindən məmnuniyyət hissi ilə qarŐılanması v  qiymətləndirilməsi məqsədilə reallaŐdırılan kompleks tədbirlərin v  256 s rf edilən maliyyə imkanlarının Ő ffaflıŐı, səmərəliliyi, təyinatına görə istifadə edilməsi daim xüsusi diqqət zonasında olmalıdır saxlanılmalıdır və s.

II FƏSİL. DAVAMLI İNKİŞAF KONSEPSİYASI BAXIMINDAN QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadi potensialından optimal və səmərəli istifadənin əsas istiqamətləri

Qarşıdakı zamanlarda Qarabağda görüləcək yaradıcılıq işləri dövlətimizin həyatına çoxsaylı yeniliklər bəxş edəcək. Ölkəmizin Qarabağ zonası qədim tarixi, zəngin formada maddi mədəniyyət abidələri, özünə xas ədəbiyyatı, incəsənəti və musiqi irsi, həmçinin adət-ənənələri ilə seçilir. Bütün onlar bədii təfəkkür və yaradıcılığa yaxşı təsir edən zonanın əsrarəngiz təbiətinin, təbii imkanlarının zənginliyinin nəticəsi sayılır. Bu torpaqların mədəniyyət xəzinəsində Qarabağ diyarının insanların çoxəsrlik adət-ənənələri vacib rol oynayır. Azərbaycanın qələbəsi sayəsində burada yaranan müasir şərait dövlətimiz və bölgə üçün yaxşı imkanlar vəd edir. . Ölkə başçımızın qeyd etdiyi formada, biz tez zamanda doğma torpaqlarımızı cənnət məkana döndərəcəyik. qaytarılan torpaqlarda görülən proseslərin, reallaşdırılan işlərin sürətlə görülməsi bunu deməyə şərait yaratmışdır(<http://ikisahil.az/post/242069-qarabagin-iqtisadi-potensialı-ve-inkishaf-perspektivleri>). İşğaldan azad edilmiş torpaqların bərpa olunması və yenidən yaradılması, məcburi köçkün statuslu insanların öz torpaqlarına geri dönməsi, buranın sosial-iqtisadi tərəqqisi olduqca mürəkkəb və böyük həcmli vəsait istəyən mərhələdir. Vətəndaşlarımız son bir əsr ərzində hərbi və diplomatik sferada ən böyük uğura sahib olmuşdur. Bu uğurun ölümsüzləşdirilməsi məqsədilə öz doğma məkanlarından ayrılmış şəxslərin vətənə qayıdış işlərini qarşılamalıdır edilməlidir. Həmin proses insanlarımızın alınmış torpaqlarda dayanıqlı yaşayış formasını və həmin torpaqların dövlətin iqtisadi durumuna qatılmasında bir körpü sayılır. İşğalda olan torpaqlarımızın azad edilməsindən sonra Qarabağ Azərbaycan iqtisadiyyatının artırılmasına və diversifikasiyasına töhfə edəcəkdir. Azərbaycan 44 günlük müharibə ərzində parlaq qələbə əldə edərək öz ərazi bütövlüyünü qaytardı. Ölkəmiz inkişafın yeni mərhələsinə irəliləyir. Reallıq odur ki, həm qələbəmizin siyasi baxımdan möhkəmləndirilməsi, həm işğaldan azad olunan torpaqlarda bərpa prosesinin

qurulması yönündə sistemli fəaliyyət müvəffəqiyyətlə reallaşdırılır. Qarabağda edilən quruculuq işləri dövlətimizin həyatına çoxsaylı yeni mərhələlər gətirəcək. Ölkəmizin bu zonası köhnə tarixi, düzgün formada maddi mədəniyyət irsləri, özünə məxsus mədəniyyət irsi, həmçinin adət-ənənələri ilə seçilir. Sadalananlar bədii inkişaf və yaradıcılıq işlərinə yaxşı təsir edən ərazinin möhtəşəm gözəlliyinin, təbii imkanlarının zəngin olmasının sonudur. Buranın mədəniyyət irsində həmin elin kəslərin çoxəsrlik qayda-qanunları vacib rol oynayır. Şuşa ərazisində olan xarı bülbül buranın rəmzi sayılır (<https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/65710>). Həmin unikal bitki müharibə zamanı qəhrəmanlarımızın, cənnət qoxulu şəhidlərimizin ruhuna hörmət formasında anım zamanının simvolu sayılır. Bura mühüm xammal məkainə sahibdir. Torpağın sənaye imkanına nəzər yetirək. buranı 4 mühüm yöndə qiymətləndirmək mümkündür: Bol su imkanı, elektrik enerjisi, sənaye xarakterli potensialı və bol zəngin qazıntıların emal edilməsi.

Bu torpaqlar füsunkar imkanı ilə bərabər, digər imkanlara, möhtəşəm iqtisadi imkana, mühüm turizm şəraitinə sahibdir. Həmin bölgələrimizin aqrar potensialı, mal ehtiyatı və emaledici sənaye praktikasını cəhətdən çox düzgün formadadır. Bu torpaqların iqtisadi imkanının mühüm göstəricilərinə nəzər salsaq aydın olur ki, Ermənistanın talançı işləri, istismar prosesi nəticəsində regionun quruluşu yox durumuna gəlib çıxmışdır. İşğal sayəsində böyük ərazilər əkin üçün yararlı sahə hərbi atılan maddələrə məhv edilmiş, ölkə potensialına və dünyanın genofonduna böyük məbləğdə Azn civarında xələl gətirilmişdir. Ölkənin mineral su fondlarının 40 %-ə kimi hissəsi işğal altında zonalarda idi.. Həmin suların həm qablaşdırılmış formada satılması, həm də bulaqların üstündə kurort-rekreasiya sahələrinin qurulması mümkündür. Bu günkü gün isə azad edilmiş sahələrin minalardan təmiz hala gəlməsi, keçmiş qaçqınların doğma yurdlarına max qısa zaman ərzində qayıtması prioritet hədəflər cərgəsindədir. Artıq Füzuli-Şuşa istiqamətində olan yolun, Füzuli aeroportunun tikintisinə start verilib, Horadiz-Zəngilan-Ağbənd istiqamətində olan dəmir yolunun təməli atılmışdır. Eləcə də Laçın ərazisində Güləbird Su Elektrik Stansiyası işləməyə başlamış, Şuşa ərazisinin elektrik vasitəsilə təchiz edilməsinin I pilləsi sonlanmışdır. Dünya praktikasında ən öncül

vasitələrdən istifadə olunmasının stimullaşdırılmasına eləcə də ekoloji tarazlığın quruluşuna istiqamətlənib. Bu məqsədlə Laçın-Kəlbəcər ərazilərində külək enerjisindən, Zəngilan-Cəbrayıl zonalarında isə günəş enerjisindən istifadə potensialı artıqdır. “Yaşıl enerji” sahəsi formasında bərpa edilməsi nəzərdə saxlanılan Qarabağ ərazisi Yer kürəsinin ən yeni yaşayış məskənlərindən biri sayılacaq (<https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/65710>). Öz yurdlarına qayıdan kəslərin əmək məşğulluğunun təmin olunması məqsədilə proqramlar qurulmaqdadır. Ənənəvi məşğuliyyət sferalarının bərpa olunması ilə bərabər müasir məşğulluq növlərinin qurulması da dövlət tərəfindən qurulan planların daxili hissəsidir. Bununla da, şübhə yoxdur ki, ölkəmizin qələbəsi sayəsində regionda əmələ gələn müasir şərait ölkəmiz və bölgə üçün mühüm perspektivlər vəd edir. İşğaldan qaytarılan torpaqlarda edilən işlərin, reallaşdırılan tədbirlərin intensiv aparılması bunu deməyə gətirib çıxarır.

Bir neçə dost dövlətlər işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın bərpası zamanı iştirak etmək arzusunda olduğunu qeyd etmişdir. Dövlətimizdə dost dövlətlər ilə həmin sahədə əməkdaşlıq etmək niyyətini bildirmişdir. Artıq Qarabağda quruculuq işləri sferasında xarici dövlətlərin şirkətləri ilə konkret olaraq əməkdaşlığa start verilmişdir. Yəni, Azərbaycanın işğaldan qaytarılan torpaqlarda elektroenergetika strukturunun qurulması üçün “Azərenerji” ASC ilə İtaliya dövlətinin “Ansaldo Energia” firması ilə birgə əməkdaşlıq sektorunda təchizat layihəsi imzalanmışdır. Bu layihəyə uyğun olaraq, Qarabağda inşa ediləcək 4 dənə 110 Kvt yarımstansiyanın qurğular ilə təchiz edilməsini sırf İtaliya firması gerçəkləşdirəcək. Qardaş Türkiyə Respublikasında fəaliyyətdə olan, 130 texnologiya firmasına yardım edən “GOSB” texnoparkı və Dövlət İnnovasiyalar Agentliyi ilə bağlanan “Mədəni və Elmi Əməkdaşlıq” sənədinə müvafiq olaraq burada böyük Texnologiyalar Parkı inşa ediləcək. Burada ən axır “soft” və “hard” işlərinin görülməsi, həmçinin mühüm texnoloji avadanlıqların istehsal edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Ölkəmiz və Macarıstan macar firmalarının burada torpaqların bərpa edilməsinə faydalanmasını istəmişlər. Buranın “EximBank”ı layihəsi çərçivəsində

iştirak etmək arzusunda olan şirkətlər üçün 100 mln dollar civarında məbləğ açılmışdır. Döyüşlərin verdiyi fəsadların götürülməsi məqsədilə macarlar torpaqlarının silahlardan azad olunması prosesinə 25 min euro hədiyyə təklif etmişdir. İngiltərə bu torpaqların silahlardan və partlamamış döyüş ləvazimatlarından azad edilməsi işlərində ölkəmizə yardım göstərə biləcəyini qeyd etmişdir. Bununla da, orada təhlükəsizlik prosesi təmin olunduqdan , struktur müasirləşdikdən• və demoqrafik problemlər həll edildikdən sonra turistik işlərin təşkil olunması məqsədilə kompleks proyektlər reallaşdırılması gerçək görünür. Bura ən köhnə məskunlaşma sahələrindən olan azıx torpaqlarının turistik potensialı çox mühümdür.. Ən mühüm üstün sayılan filiz yataqları ilə dağ-mədən işlərinin, meyal sənayesinin tərəqqi olunmaq ilə, külli həcmdə gəlirin ölkə durumuna axınını qarşılıyır. Qalibiyyət sayəsində işğaldan qaytarılan torpaqların dövlətin ümumi iqtisadi durumuna inteqrasiya olması, təzə beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika işlərinin potensiallarından yararlanmaq ölkəmizin tərəqqisinə mühüm dəstək göstərəcəkdir. Həmin sferada bu torpaqlarda təhlükəsizlik prosesinin, stabilliyin, rifahın və birgə faydalı dostluğun təkmilləşməsi, həmçinin iqtisadi və ticarət bağlılıqlarının tərəqqi etməsi Qafqazın Cənubunda lider ölkəsi olan Respublikamızın zonanın iqtisadiyyatının toplam arxitekturasının qurulmasında vəzifəsini daha da artıracaqdır. Sosial və iqtisadi eləcə də siyasi uğurlar, milli və multikultural dəyərlər qarşıda olan zamanlarda Şərqlə Qərbin qovşağı sayılan Azərbaycanın qüdrətinin daha da möhkəmlənməsinə əminlik yaradır (president.az/az/articles/view/50474).

İşğaldan azad edilən sahələr münbit torpaqlara və zəngin su ehtiyatına sahibdir. Bu isə regionun aqrar imkanının çox böyük olduğunu bildirir. Ölkəmizin və bu zonaların ərzaq təhlükəsizliyində həmin sahələrin əsaslı töhvə verəcəyinə ümid edirik. Bu zonada formalaşan münbit şəraitli torpaqlar və gur sulu çaylar orada aqrar-sənaye sahələrinin tərəqqisi üçün əlverişli şərait yaradır. Həmin bölgə həm də bitki örtüyünün zəngin təbiəti, təbii mineral ehtiyatların artıq olması və havanın ekoloji cəhətdən saflığı ilə başqa regionlardan seçilir. Qarabağ zonası aqrar sfera ilə bərabər həm də böyük turizim imkanına sahibdir. Həmin torpaqlarda işğaldan öncə

taxılçılıq, üzümçülük, meyvəçilik, baramaçılıq və tütünçülük formasında sektorlar tərəqqi etmişdir. Arıçılıq da ənənəvi sektorlardan biri olaraq mühüm əhəmiyyət daşıyır. İşğaldan azad edilən torpaqlarda gur sulu dağ çaylarının var olması əkin sahələrinin suvarılması məqsədilə mühüm rol oynayır. Bu çayların üzərində yeni balıqçılıq təsərrüfatlarının qurulmasında ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinə əlavə tövhə verə bilər. Biz böyük ümüdlər ilə parlaq gələcəyimizə inanırıq. Əldə olunan böyük tarixi qələbə ölkə iqtisadiyyatının, onun mühüm olan sahəsi kənd təsərrüfatının tərəqqisi də böyük dəstək olacaqdır verəcəkdir.

2.2. Qarabağ iqtisadi rayonunun sosial inkişafının xarakterik cəhətləri

İşğaldan azad olunan və inkişaf imkanlı olan torpaqlarımızdan biri də Şuşadır. Orada daha çox gələcəkdə turizm iqtisadiyyatı əsas rol oynayır və bu torpaqda kommunikasiyalar bərpa edilir tikililər təzədən qurulur. Həmin torpağımızın tərəqqisi dövlətimizin çiçəklənmə intibah dövrünə keçid prosesinin təməlini atacaqdır. Həmin proses eləcə də dövlətimizdə qeyri-neft sferasının başlıca tərəqqisinə təkan edəcəkdir. Şuşanın mədəni və eləcə də tarixi imkanı çoxdur , çünki demək mümkündür ki, bura Qarabağ iqtisadi zonasının mühüm imicidir. Düşünürəm ki , Şuşada müəyyən bir müddət keçdikdən sonra turizm prosesinin tərəqqisi ilə əlaqədar olaraq, buradan əldə edilən qazanc hesabına müasir obyektlər qurula bilər hansı ki , turistlərin diqqətini özünə çəkə biləcək. Bundan başqa, orada qədim zamanın abu-havasını qurmaq məqsədilə faytonları istifadəyə vermək mümkündür və eləcə də şəhəri avtomobil və başqa zərərli tüstülərdən müdafiə etmək məqsədilə turistlər üçün kiçik velosiped turları qurmaq mümkündür. Şuşa şəhəri sıldırım qayalarla əhatə olunaraq və bunun nəticəsində orada alpinizm sahəsi və eləcə də qış aylarının Şuşada qarlı keçməsinə nəzərdə tutaraq xizəksürmə və snowbord üçün təməl qoymaq mümkündür. Şuşa başqa torpaqlarımız arasında turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi məqsədilə bir tip körpü rolunu daşıyacaq , çünki Şuşa Qarabağın bir növ simvolik brendi sayılır. (Hüseynli Aytən “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizmin inkişafı”, Unec ekspert ,21,2021 səh57).

İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə eləcə də sosial infrastrukturun yaradılması və bir sıra idarələrin qurulması nəzərdə saxlanılıb. Buna nümunə formasında , dövlətimizdə reabilitasiya idarələrinin artırılması və bununla bərabər müasir standartlara cavab verməsini göstərmək mümkündür. Orada əlilliyi olan kəslər və habelə sağlamlıq baxımında məhdud olan azyaşlıların müalicəsi məqsədilə yeni mərkəzlərin bünövrəsinin atılması nəzərdə saxlanılır. Orada həmçinin təbii imkanlar ilə zəngin olduğuna görə onlardan da böyük miqdarda istifadə edilməs nəzərdə saxlanılır(sosial.gov.az/post_391204).

İndiki dövrdə böyük yük daşımalarını reallaşdırmaq məqsədilə aeroportlara gərək var və nəzərdə tutsaqki gələcək dövrdə Zəngəzur dəhlizi fəaliyyətdə olacaq bunun üçün ölkəmiz işğaldan azad edilmiş zonalarda 3 aeroportun tikilməsinin təməlini atmışdır. Orada hava limanlarının varlığı həmçinin turizm sektorunun inkişafına və eləcə də həmin bölgənin imkanlarında maksimum dərəcədə faydalanmağa şərait quracaqdır. Burada olan limanlar yük daşımaları , beynəlxalq uçuşların varlığı ilə bərabər hərbi-strateji cəhətdən də mühüm rol oynayacaqdır. Bu yerlərin tərəqqisini qarşılamaq məqsədilə logistika infrastrukturunu təkmilləşdirmək gərəkdir. Nəzərdə tutsaq ki , buranın böyük qismi dağlıq ərazilərdir bu səbəbdən bura da aeroportların olması vacib rol oynayacaqdır. Bu 3 aeroporta nəzər yetirsək ilk olaraq Füzulidə daha sonra uyğun olaraq Zəngilan və Laçında inşası nəzərdə saxlanılıb. Bu torpaqlarda sənaye imkanlarını nəzərdə tutaraq oradan sənaye məhsullarını xaricə daha qısa müddətdə və əlverişli formada ixracını gerçəkləşdirmək mümkündür. Bunuda bildirmək gərəkdir, Laçında olacaq beynəlxalq aeroportun Kəlbəcər və Şuşaya daxil olması turistlərin diqqətini özünə çəkəcəkdir.Çünki onlar quru ərazidən uzun məsafə keçmək məcburiyyətində olmayacaqlar (<http://ikisahil.az/post/243958-qarabagda-tikilen-hava-limanlari-azerbaycana-ne-verecek>).

Artıq azad edilmiş zonalarda bərpa işlərinə start verilmiş və bu məqsədlə dövlət büdcəsindən vəsait ayrılıb. Bununla bərabər, 4 yanvar 2021-ci il tarixində bütün sektorlarda quruculuq- bərpa və abadlıq proseslərinin görülməsi, həmçinin təhlükəsiz yaşayışın, səmərəli fəaliyyət dövrünün və rifahın davamlı formada

artmasının dəstəklənməsi üçün “Qarabağ Dirçəliş Fondu” qurulmuşdur. Bu fond ölkəmizin işğaldan azad olunan torpaqlarının bərpa olunması və təkrarən yaradılması, həmçinin dayanıqlı formada iqtisadiyyata və yeni həyat tərzinə sahib zonaya çevrilməsi yönündə gerçəkləşdirilən işlərə maliyyə yardımı edilməsini və vəsaitin cəlb olunmasını, həmin sektorda dövlət-özəl tərəfdaşlığının tərəqqisini qarşılayan, həmçinin ölkə çərçivəsində və ölkə hüdudlarından kənarında lazımı təşviqat prosesini gerçəkləşdirən publik hüquqi kəslərdir. Sənəddə xalqımızın torpaqlarını düşmən əsarətindən qutararaq, tarixinin ən mühüm və gözəl hissəsinə gəlindiği qeyd olunur. Bildirilir ki, dövlətin ərazi tamlığının bərpa edilməmiş bizə görə beynəlxalq haqqın və milli-mənəvi irsin ali olmasının göstəricisidir. Alınmış torpaqlarda yerləşmə, layiqli yaşam tərzini və iqtisadi yükəliş qurulacaq ,həmin torpaqlarda reallaşdırılacaq quruculuq- bərpa işləri dövlətimizin sosial-iqtisadi tərəqqisinin əsaslarını daha da artırmaqla bərabər, Azərbaycanın yeni tərəqqi prosesində mühüm mərhələ sayılacaqdır.

2.3. Qarabağ iqtisadi rayonunda ətraf mühitin bərpası və alternativ enerji mənbələrindən istifadənin prioritet istiqamətləri

Azərbaycanın işğaldan azad olunan torpaqlarında bərpa edilən enerji imkanlarının iqtisadi potensialına nəzər salmaq. Ermənistan 30 illik işğalı müddəti ərzində Dağlıq Qarabağ və onun ətraf zonalarında enerji və başqa təbii imkanları qanunsuz formada istismar edib. Sonda, heç də təəccüb doğurmur ki, torpaqlarımızda “yaşıl enerji” zonasına işğaldan sonra olan zamanda yüksək formada üstünlük verilmişdir. Ənənəvi formada enerji mənbələri indiki dövrdə dünyada ən çox yayılan elektrik enerjisi istehsalı növüdür. Bu cəhətdən, dünyanın daim çoxalan enerji tələbatı ölkələrin yaşıl enerjiyə tədrici olaraq keçid prosesini tezləşdirir. Bir sıra dövlətlərə ölkələrdə, həmçinin ABŞ-da bərpa edilən enerji növlərindən elektrik enerjisi istehsalı çoxalır. Dağlıq Qarabağ ərazisində və yeddi qonşu torpaqda dövlət bərpa edilən enerji imkanlarının istehsalına və səmərəli qaydada istifadəsinə nəzər yetirir. Nəticə olaraq, bərpa edilən və ənənəvi enerji imkanlarının tədricən istifadə edilməsində harmoniyanın təmin olunması dövlətin

sosial-iqtisadi tərəqqisi, ekoloji dayanıqlılıq və enerji təhlükəsizliyi cəhətdən mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə bərpa edilən enerji imkanlarının iqtisadi analizi və “yaşıl enerji” sənayesinin yaradılması qurulur (İbrahimov D. Economic Potential of the Liberated Territories of Azerbaijan: A Brief Overview –ResearchGate , 20 February 2021). Gələcək zamanda Azərbaycanda neft və qaz imkanlarının azalması, həmçinin hasilatın azalması ölkəmizi diqqəti bərpa edilə bilən enerji imkanlarına yönəltməyə, bununla bərabər, bu sferada işlənilmiş və reallaşdırılan uyğun tədbirlər planını gerçəkləşdirməyə məcbur edir. Nəticə etibarlı ilə dövlətimizdə sosial-iqtisadi stabiliyyə nail olmaq məqsədilə enerji təhlükəsizliyi işlərinin vacib aspektlərindən biri də enerji imkanlarının stabilliyi və səmərəli olmasıdır. Bu cəhətdən, Azərbaycan öz hazırkı və ya ənənəvi enerji imkanlarından səmərəli formada istifadə etməklə bərabər, bərpa edilən enerji imkanlarının tərəqqisini də dəstəkləməlidir. İqtisadiyyat və Energetika nazirliklərindən alınan informasiyaya uyğun olaraq, hazırda bu zonaların azad olunmasından sonra “yaşıl enerji” sahəsinin yaradılması məqsədilə bərpa edilən enerji növlərindən istifadəyə özəl investisiyaların cəlb olunması məqsədilə investorlarla müzakirələr ediləcəkdir. Bundan əlavə, beynəlxalq təşkilatlar Dağlıq Qarabağ və ətraf zonalarda “yaşıl enerji” zonasının qurulması ilə əlaqəli çağırışları müsbət dəyərləndirib və həmin regionda əməkdaşlığa maraq da ifadə edilib (<https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade>). Bununla da, ölkəmizin işğaldan azad olunan torpaqları bu regionların davamlı təkmilləşməsi məqsədilə yeni imkanlara sahib “yaşıl enerji” sahəsinə çevriləcəkdə (İbrahimov D. Economic Potential of the Liberated Territories of Azerbaijan: A Brief Overview –ResearchGate , 20 February 2021). Təsadüfi deyil ki, ölkəmiz xüsusilə Dağlıq Qarabağ və onun ətraf zonalarında “yaşıl enerji” sahəsinin qurulmasına yüksək dəyər verir. Çünki, ölkə başçısı İlham Əliyev 2021-ci il may ayının 3-də II Qarabağ müharibəsi müddətində həmin torpaqlar erməni işğalından azad olunduqdan sonra “yaşıl enerji” zonasının qurulması barədə sərəncam imzalayıb.

Dövlət Energetika Nazirliyi və Yaponiyanın TEPCO firması ilə dövlətimizin işğaldan azad olunan torpaqlarda “yaşıl enerji” sahəsinin qurulması barədə haqqında

saziş imzalayıb (“İqtisadiyyatın davamlı inkişafı: problemlər, perspektivlər” Beynəlxalq elmi konfrans, 2016, Bakı). Sazişə əsasən, ölkəmizin işğaldan azad olunan torpaqlarında külək, günəş, hidro, geotermal, bioenerji formasında bərpa edilən enerji imkanlarından səmərəli qaydada istifadə etmək məqsədilə yeni enerji idarəetmə yanaşmalarına əsas olaraq enerjiyə qənaət edən üsulların hazırlanması nəzərdə saxlanılır. Layihə eləcə də beynəlxalq praktikanın, regional enerji tələbatının və enerji təchizatının tədqiq edilməsini, eləcə də bərpa edilən enerji imkanlarının şəbəkə inteqrasiyasını nəzərdə saxlanılır (<https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade>). 1960-cı ildə qurulmuş firma 90-dan artıq ölkədə layihələri sonlamışdır və Yaponiyada “ağıllı şəhər” proyektəri daxilində “yaşıl həllər” təqdim edərək “yaşıl enerji” sferasında beynəlxalq praktikaya sahibdir. Baxmayaraq ki, ənənəvi enerji növləri hal-hazırda dünyada öncül olan elektrik enerjisi istehsalı növüdür, bir sıra dövlətlərdə bərpa edilən enerji növlərindən elektrik enerjisi istehsalı çoxalır. Bu tip enerjinin istehsalı da respublikamızda aktualdır. Dağlıq Qarabağda və buranın ətraf ərazilərində bərpa edilən enerji növlərindən istifadəni, enerji səmərəliliyini, ekoloji baxımdan səmərəliliyi əhatə edəcək yaşıl sahə yaxud “yaşıl məkan” konsepsiyasının qurulması dost texnologiyalar, həmçinin nəqliyyat vasitələrinin istifadə olunması və başqa məsələlər hazırda davam olunur. Bu yöndə Beynəlxalq Bərpa edilən Enerji Agentliyi ilə görülmüş müzakirələr diqqət mərkəzində sayılmışdır. International-a uyğun olaraq Enerji Agentliyi, qlobal bərpa edilən enerji istehsalının 2018-ci ilə nisbətə 2024-cü ilə kimi 50% artacağını bildirib.

Ölkəmizin bərpa edilən enerjiden istifadə etmək məqsədilə də böyük imkanları var. Ölkənin bərpa edilən enerji növlərinin potensialını nəzərdə tutaraq, 2030-cu ilə kimi bərpa edilən enerjinin ümumi investisiya potensialında payını 30%-ə qədər çatdırmaq artırmaq istəyi vardır. Bərpa edilən enerji imkanının varlığı yaşıl enerji sahələrinin həlledici elementidir. Qarabağ və onun ətraf zonası günəş və külək enerjisi ilə daha zəngindir. Burada 4000 meqavatdan artıq günəş enerjisi imkanının və təxminən təqribi meqavat külək enerjisi imkanının var olduğu təxmin olunur. Kiçik su elektrik müəssisələrinin inventarına da start verilib. Başlanğıc məlumatlara

əsasən, işğal müddətində 20-yə qədər bu cür stansiya yararsız hala düşmüşdür. Bundan başqa, su elektrik stansiyalarının inşası ilə paralel formada, azad olunan bütün başqa torpaqlarda bərpa edilən enerji növlərinin və sahələrinin müəyyən olunması prosesinə başlamaq məqsədilə artıq dəqiq tədbirlər edilmişdir. Sonda işğaldan azad olunan torpaqlar yaxın zamanda “yaşıl enerji” zonası formasında təyin ediləcəkdir. Külək enerjisi Kəlbəcər və Laçın ərazilərində, günəş enerjisi isə Zəngilan və Cəbrayıl da mühüm imkanlara sahibdir. Qarabağın dağlıq zonasında küləyin orta illik sürəti təqribi olaraq 100 metr hündürlükdə saniyədə 7-8 metr formasında geniş ərazilər var. Mənfur qonşularımız ilə həmsərhəd olan Kəlbəcər və Laçın ərazilərində küləyin orta illik sürəti təqribi olaraq saniyədə 10 metri ötür. Qarabağ düzünün cənub zonası - Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan əraziləri yer səthinə düşən günəş radiasiyasının həcminə uyğun olaraq Naxçıvan MR torpaqlarından sonra II yeri tutur. Orada bir kvmetr üfüqi səthə düşmüş günəş radiasiyası il ərzində 1600-1700 kilovatsaat olur (<https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade>).

Bundan əlavə, Qarabağ Azərbaycanın yerli su mənbələrinin 25%-qədərini təşkil edir, Tərtər, Bazarçay, Həkəri çaylarından və bu çayların dərələrindən elektrik enerjisi istehsalı məqsədilə istifadə perspektivləri diqqət çəkir. Bununla bərabər, Kəlbəcər ərazisində 3093 m³/gün, Şuşa ərazisində isə 412 m³/gün termal su ehtiyatı mövcuddur. Bu torpaqlar azad olunduqdan sonra istilik növlərindən enerji məqsədilə istifadə şəraiti də araşdırılır. Qarabağ zonasında də kömür ehtiyatları mövcuddur. Belə ki, Tərtər zonasının Çardağlı kəndi ərazisi 8,5 mln ton kömür ehtiyatına sahibdir. Ümumi götürdükdə, Azərbaycan “yaşıl” iqtisadiyyata keçidlə ilə əlaqəli global tendensiyanı tez zamanda tutmağa cəhd edir. Dövlətin gəlirləri məqsədilə neft faktorundan asılılığının davamlı formasında olmasına baxmayaraq, dövlət gələcək iqtisadi və enerji yolunu “yaşıl” istiqamətə istiqamətlənməklə kifayətlənir. Bu səbəbdən də, enerji təhlükəsizliyinin artırılması, qeyri-mərkəzləşdirilmiş elektrik növlərinin tərəqqisi, elektrik enerjisinin kəsilmə payının minimuma salınması və enerji mənbələrinin bölünməsi Azərbaycan vətəndaşlarının və bu zonalardakı ucqar yerlərin enerjiyə çıxış prosesini qarşılıyır və atırır. Neft-qaz sahəsi Azərbaycan

iqtisadiyyatında çoxdan üstünlük quracaqdır və həmin tendensiyanın yaxın zamanda da davam edəcəyi ehtimal olunur. Bununla yanaşı, hal-hazırda ölkəmizdə ilk dəfə olaraq görə aydın çərçivəni quracaq təzə qanunlar və model sazişlər qurulur. Əhəmiyyətli təzə külək və günəş projektləri üzrə xarici firmalar ilə danışıqlar aparılır və daha mühüm infrastrukturun qurulması proqramının əsas hissəsi formasında inkişafının artırılması planları var. Respublikamızda sosial-iqtisadi və enerji dayanıqlığının qarşılınması, həmçinin ən yaxşı beynəlxalq praktikanın Qarabağda və ona qonşu torpaqlarda tətbiq olunması ilə bərpa edilən enerji mənbələrindən istifadə olunmasını əhatə edən yaşıl sahə və ya yaşıllıq zonası konsepsiyasının qurulması, enerji səmərəliliyi, ekoloji baxımdan təmiz texnologiyalar, həmçinin nəqliyyat vasitələrinin istifadə olunması və başqa məsələlərə başlanılıb.

Ümumi olaraq isə, “yaşıl enerji” adı ilə tanınan praktika bütün dünyada geniş yayılmışdır və ölkədə də uğurlu hesab edilir. Buna nail olmaq məqsədilə dövlətimizdə ev təsərrüfatlarının elektrik şəbəkələrinə texniki baxımdan qoşulmasının xüsusiyyətlərinin araşdırılması, elektrik enerjisi sisteminə qoşulma mexanizminin işlənilib qurulması formasında bəzi hazırlıqlar görülməlidir. İstifadə edilməmiş enerjinin satışı və kommersiya uçotunun edilməsi. Bundan əlavə, ev təsərrüfatlarının elektrik sisteminə texniki qoşulmasının parametrlərinin müəyyən olunması, istifadə edilməmiş artıq enerjinin satışı mexanizminin formalaşdırılması, kommersiya uçotunun görülməsi kimi kompleks hazırlıq işləri tələb edilir. Həmçinin, hər bir evin, yaşayış sahəsinin yaxud sosial obyektin elektrik enerjisinin max.həcmi hesablaşmaq gərəkdir. Dağlıq Qarabağın və ona yaxın yeddi rayonun yaşıl enerji zonasına dönməsi, ilk olaraq, ölkənin enerji istehsal növlərini istiqamətləndirəcək (https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade). Tükənməz formada enerjiyə keçid həm də havada karbon emissiyalarının sayını az hala gətirəcək və ekoloji dayanıqlığı quracaqdır. Bundan başqa, elektrik enerjisi istehsalının başlıca mənbəyi olan təbii qaza qənaət oluacaqdır. Təbii qaza qənaət etmək müsbət təsir edəcək ixrac potensialını genişləndirməklə dövlətin valyuta gəlirlərinin

çoxaldılması. Bərpa edilən enerji mənbələri təbii formada olan qazın çıxarılmasının texniki baxımdan mümkün olmadığı yaxud iqtisadi baxımdan səmərəsiz sayıldığı torpaqların enerji tələbatını da qarşılaya bilər. Kəlbəcər və Laçın ərazilərinin yüksək dağlıq sahəsini nəzərdə tutsaq, bərpa edilən enerji növlərindən istifadə daha səmərəli hesab olunur. Yaşıl enerji sahəsinin qurulması da məşğulluğun artırılmasına yardım edəcək. Bərpa edilən enerji mənbələrinin tərəqqisi həm də ölkəmizin enerji sisteminin davamlılığı üçün mühüm rol oynayır. Bununla da, işğaldan azad olunan torpaqlara yeni investisiyaların cəlb olunması, eləcə də istifadə olunması bərpa edilən enerji imkanı ölkəmizin beynəlxalq səviyyədə yaşıl enerji dövləti kimi tanınmasında vacib rol oynayacaqdır.

Qarabağ zonası alternativ və bərpa edilə bilən enerjii yüksək enerji imkanına sahibdir. Təbii ki, başlanğıc olaraq su ehtiyatlarına sahib ən vacib rayonlardan biri hesab edilir. Azərbaycanın təqribi yerli su yataqlarının 24%-qədərini bura təşkil edir. Orada nəhəng su elektrik stansiyaları mövcud olmuşdur ki , nümunə formasında Tərtər ərazisində yerləşən “Tərtər” və bununla bərabər “Sərsəng” su anbarını misal göstərmək olar hansiki bu su anbarı Tərtərçayın üzərində inşa edilmişdir. Günəş enerji imkanına görə isə Qarabağın cənub zonası-düzənlik sahələri əhatə edir , bundan sonra Naxçıvan MR sonra 2-ci yerdədir .Orada 1 kv metr yer səthinə təqribən düşən radiasiya 1650-1750 kVt-st kimidir.Orada enerji imkanı 2900-4100 meqavattdır. Qarabağ zonası külək enerjisi məqsədilə lazımı imkana sahib olan geniş sahələrə də sahibdir, hansiki 100 metrə kimi yüksəklikdə küləyin orta sürəti təqribi illik ortalama üçün 7-9 m/s qəmərdir. Ümumi formada nəzərdə tutulduqda Qarabağın yüksək zonalarında küləyin potensialı 350-550 meqavatt kimi hesablanılır (<https://science.gov.az/az/news/open/16213>).Geotermal enerji imkanlarına nəzər yetirsək , 3092 m³/gün və 413 m³/gün gücə sahib termal su ehtiyatları uyğun formada Kəlbəcər və Şuşa rayonlarında vardır.Buradan enerji əldə etmək imkanı uyğun torpaqların inkişaf planında nəzərdə saxlanılmış başlıca araşdırma mərhələsində olan projelərdən biridir.

Qarabağ iqtisadi zonası bir sıra daş kömür ehtiyatlarında sahibdir . Nümunə olaraq , 8.49 milyon ton kömür yatağına sahib olan Tərtər ərazisinin kəndlərindən biri olan Çardaqlı ərazisini göstərmək mümkündür.

Hələ işğaldan öncə ancaq mədənçıxarma, metallurgiya, qida, emal, əczaçılıq, taxılçılıq sferaları ilə yox, həm də Ermənistanın işğalı sayəsində Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ sektorunda və ona bitişik zonalarda əmələ gələn təhlükəsizlik məsələləri, turizm və rekreasiya sferasında geniş tərəqqi potensialı, həmçinin bu zonalarda ermənilər tərəfindən məhv olunan infrastruktur indiki dövrdə orada turizmin tərəqqisini çətinləşdirir. Təbii ki, Dağlıq Qarabağ zonasının və ətraf rayonların turizm potensiallarından tam formada istifadə etmək ancaq 3 mühüm faktor təmin olunduqdan sonra mümkün olur: təhlükəsizlik, əhalinin qaytarılması və infrastrukturun qurulması. Şübhə deyil ki, bütün bu problemlər öz həllini tapdıqdan sonra bu zona yaxın zamanlarda Azərbaycanın turizm sferasında lider mövqeyə sahib olacaqdır. Qətiyyətlə demək mümkündür ki, Dağlıq Qarabağ ərazisi regional, daha sonra isə global xarakter daşıyan ekoturizm zonasına çevriləcək. İşğaldan azad olunan ərazilərdə həyat təzədən canlanacaq və Qarabağ ərazisi tez zamanda regionun ən mühüm turizm sahələrindən birinə çevriləcək.

Artıq işğaldan azad olunan torpaqlarda infrastrukturun qurulması işlərinə start verilib. Dağlıq Qarabağ zonasında turizm sferasının formalaşması regionun sürətli iqtisadi yüksəlişinə müsbət təsir edəcəkdir. Güzəl turizm sahələri ekoturizm, müalicə və mədəni kurort imkanından istifadə etməklə buranın iqtisadi yüksəlişinə töhfə vermək mümkündür. I mərhələdə daxili turizmin qurulması mühüm istiqamət olacaq. Tanışlıq turlarının təşkil edilməsi və infrastrukturun tam bərpa edilməsindən sonra digər turizm növlərinin-sağlamlıq turizminin canlandırılması nəzərdə saxlanılır(Hüseynli A. “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizmin inkişafı”, Unec ekspert ,21,2021 səh57).

Bu egionda bərpa edilən enerji cənnətinə çevrilmək imkanı çox yüksəkdir. Agentlik “Azərbaycan Qarabağı Bərpa edilən Enerji Mərkəzinə necə çevirir” adlı məqalədə yazmışdır ki, Dağlıq Qarabağda bu tip bərpa edilən enerji layihələrinin reallaşdırılması məqsədilə ölkənin qalıq yanacaqlardan əldə olunan elektrik

enerjisindən asılılığını kiçiltmək üçün ilə reallaşdırılan baxışın bir növüdür. Bu günə qədər Azərbaycanın elektrik enerjisi istehsalı prosesində bərpa edilən enerjinin payı 8 % keçir. Bununla yanaşı, dövlətin Energetika Nazirliyi 2030-cu ilə kimi həmin rəqəmi ən azı 30 %-ə qədər çatdırmaq arzusundadır. “Dağlıq Qarabağ torpaqları 4000 MVt-dan artıq günəş enerjisi və 500 MVt-a kimi külək enerjisi istehsal etmək potensialına sahibdir. Bundan başqa, ölkənin yerli su ehtiyatlarının 25 % Dağlıq Qarabağdan qaynaqlandığını nəzərdə tutsaq, həmin, su elektrik stansiyalarının inşasında yerli çaylardan istifadə etmək məqsədilə optimal sahədir”. Qeyd olunmuşdur ki, bu tip elektrik stansiyası ölkəmizə nəinki öz enerji tələbatını qarşılıya bilər, hətta artıq olan elektrik enerjisini Xəzər dənizi ilə qonşu ölkələrə sata bilər. Qeyd olunmuşdur ki, beynəlxalq korporasiyalar ölkəmizin yaşıl enerji istehsalının yüksəlişi layihəsinə qoşulma prosesində maraqlı olduqlarını deyiblər. Çünki, BP və respublikamız Dağlıq Qarabağ ərazisində günəş elektrik stansiyası inşa edir. Ölkəmizin coğrafi mövqeyi və unikal təbiətinin bərpa edilən enerjinin inkişafı məqsədilə optimal olduğunu nəzərdə tutsaq, ölkəmizdə yaşıl enerji istehsalının kəskin sürətdə artırılması məqsədinə çatmaq mümkündür. BP ilə yeni müqavilə ölkəmizin işğaldan azad olunmuş torpaqlarında “yaşıl enerji” sahəsinin yaradılmasına yardım edəcək və dövlətin 2030-cu ilə kimi karbon emissiyalarını 35 % az hala salmaq öhdəliyinə və BP-nin 2050-ci ilə kimi “xalis sıfır emissiya” firması ilə olmaq strategiyasına müvafiqdir. Ölkə başçısı İlham Əliyev bir müddət öncə demişdi ki, generasiya gücləri və elektrik təmini xətləri yenidən bərpa edilməklə Qarabağ “yaşıl enerji” zonasına dönəcəkdir (https://apa.az/en/xeber/azerbaijan_energy_and_industry/Garabaghs-alternative-energy-potential-to-be-clarified-334530).

May ayının 3-də ölkə başçısı respublikamızın işğaldan azad olunan torpaqlarında “yaşıl enerji” zonasının qurulması ilə əlaqəli tədbirlər barədə fərman imzalayıb. Fərmana əsasən, ölkəmizin işğaldan azad olunan torpaqlarında “yaşıl enerji” zonasının qurulması üzrə uyğun konsepsiyanın və baş planın qurulması məqsədilə ixtisaslaşmış beynəlxalq konsaltinq firmasının cəlb olunması üçün 2 milyon 363,4 min AZN ayrılısın. Buradan irəli gələn tapşırıqların icra edilməsi, eləcə

də işğaldan azad edilmiş torpaqlarda “Yaşıl Enerji Zonası”nın qurulması ilə bağlı Konsepsiyanın və Baş planın hazırlanması məqsədilə ixtisaslaşmış beynəlxalq məsləhətçi firmanın cəlb olunması barədə Energetika Nazirliyi və Yaponiyanın firması arasında saziş imzalanmışdır. Müvafiq zaman müddətində müqavilə daxilində nəzərdə saxlanılan tədbirlər reallaşdırılmış və bunun sonluğu olaraq “Yaşıl Enerji Zonası”nın qurulması üzrə Konsepsiya sənədi təsdiqlənmişdir. Konsepsiyada ayrı-ayrı ssenarilər tətbiq olunmaqla torpaqların inkişaf modelləri qurulmuş, ümumi daxili məhsulun artım göstəricisi və əhalinin məskunlaşması qrafikinə uyğun enerji tələbatı təxmin edilmiş, və ayrı-ayrı enerji təchizatı variantları dəyərləndirilmişdir. Həmçinin, Baş planın qurulması yönündə də işlər davam olunur. “Yaşıl Enerji Zonası”nın qurulmasına aid tapşırıqın icrası daxilində işğaldan azad edilmiş torpaqlarda günəş, külək, biokütlə, termal, geotermal və başqa bərpa edilən enerji potensialının araşdırılması, ərazilərin koordinatlarının təyin edilməsi üçün, habelə var olan imkanlardan istifadə olunmaqla külək və günəş enerji stansiyalarının, eləcə də su anbarlarında, göllərdə, kiçik çaylarda SES inşa edilməsi ilə enerji təchizatının təmin edilməsi yönündə araşdırmalar edilməkdədir. (<https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade>).

İnformasiyaya uyğun olaraq, torpaqlarımız düşmən tapdağından tam azad olunduqdan sonra ölçmə-müşahidə stansiyaları yerləşdirməklə potensialın dəqiq formada hesablanması aparılacaq. "Qarabağın dağlıq zonasında elə geniş yerlər var ki, orada küləyin orta illik sürəti təqribi olaraq 100 metr hündürlükdə 7-8 m/s qədərdir. Qeyd edək ki, ümumi olaraq Qarabağın dağlıq zonalarında külək enerjisi imkanını 300-500 meqavat dəyərləndirilir (https://apa.az/en/xeber/azerbaijan_energy_and_industry/Garabaghs-alternative-energy-potential-to-be-clarified-334530). Ərazilərimiz düşmən işğalından tam azad olunduqdan sonra ölçmə-müşahidə stansiyaları yerləşdirməklə potensialın dəqiq hesablanması gerçəkləşdiriləcək. Bütün bunlarla bərabər, Şuşada 412 kubmetr/gün civarında termal su ehtiyatı vardır. Müvafiq zonalar düşmən işğalından tam azad olunduqdan sonra termal su yerlərindən enerji istehsalı üçün istifadənin məqsəduyğunluğu

araşdırılacaq. Onu da əlavə etmək gərəkdir ki, daş kömür yataqları Qarabağ zonasında da vardır. Bununla da, 8,5 mln. ton daş kömür ehtiyatı Tərtər ərazisinin Çardağlı kəndində vardır.

İşğaldan azad olunan torpaqlarda Azərbaycanın daxili su ehtiyatlarının təxminən 25%-i toplanıb və bu da təqribi olaraq illik 2.56 milyard kumetr qədərdir. Xüsusən qeyd etmək gərəkdir ki, işğaldan azad olunan torpaqlarda günəş enerjisi projəkləri reallaşdırmaq məqsədilə əlverişli şərait var. Çünki, Zəngilan, Cəbrayıl, Qubadlı və Füzuli torpaqlarında müşahidə olunan günəş radiasiyası Naxçıvan MR-da görülən günəş radiasiyasından sonra respublikamız üzrə ən əlverişli II ərazidir. İlkin müşahidələr sayəsində əlverişli günəş radiasiyanına sahib uyğun ərazilər müəyyən olunmuşdur. İşğaldan azad olunan torpaqlarda günəş enerjisi potensialı 7200 MVt-dan çox dəyərləndirilir. Edilən ilkin araşdırmalar, günəş enerjisi projəklərinə görə topoqrafiya, iqlim durumu, şəbəkəyə yaxın olma, enerji istehsalı imkanı, nəqliyyat infrastrukturu və başqa texniki amillərin müqayisəli formada analizi əsasında Cəbrayıl və Zəngilan torpaqlarının ərazisi məqsədəuyğun hesab olunmuşdur. İşğaldan azad olunan torpaqlarda – xüsusi ilə də Laçın və Kəlbəcər ərazisinin dağlıq zonalarında əlverişli külək potensialının varlığı, başlanğıc araşdırmalara uyğun müəyyən olunmuşdur. İşğaldan azad olunan torpaqlarda geotermal enerji növlərinin varlığına aid öncəki zamanlarda uyğun elmi araşdırmalar edilmişdir. Geotermal enerjiden adətən elektrik enerjisi istehsalı, istilik enerjisi təmin olunması və turizm-balneoloji məqsədlərdən ötrü istifadə olunur. İlkin anaizlər göstərir ki, Kiçik Qafqazın dağlıq zonalarında geotermal yerlər var. Başlanğıc müşahidələrə uyğun olaraq, həmin potensialdan uyğun olaraq istilik təmin olunması və balneoloji məqsəddən ötrü istifadə daha vacibdir. (<https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade>).

Almaniyanın mərkəzi Volfhagen ərazisində artıq enerjinin təqribi olaraq 100%-ni bərpa edilən mənbələrdən istehsal edir. 2008-ci ildən başlayaraq şəhər 2015-ci ilə kimi var olan məişət elektrik enerjisini yerli bərpa edilən enerji mənbələri hesabına qarşılamağı qarşısına məqsəd qoymuşdur və külək ferması və günəş enerjisi parkı

inşa etmək qərarına gəlib. Volfhagen bu gün günəş və külək ikilisindən istifadə edərək, var olan istilik və elektrik ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə yerli bərpa edilən mənbələrdən bəs qədər enerji istehsal edir(Janet L.S., Sverrisson F., Leidreiter A. World Future Council - Renewable Energy and Sustainable Development , Hamburg 2016). Şotlandiya bərpa edilən enerji üzrə dünya birincisi sayılır və illərdir ki, öz hədəflərini görür yaxud artıqlaması ilə davam edir. Onun 2015-ci ilə görə hədəfi elektrik enerjisinin 50%-ni bərpa edilə bilən enerji mənbələrindən əldə etmək idisə və ölkə qeyd olunan ildə bu rəqəmi 59%-ə çatdırdı. Bu cəmi 2017-ci il ərzində 68%-ə, 2018-ci il ərzində isə təqribi olaraq 75%-ə artırdı və ölkə indiki dövrdə bu ilin sonuna kimi 100%-ə qədər çatmaq istiqamətindədir. Külək enerjisi Şotlandiyanın ən mühüm istehsalçısıdır və 2019-cu ilin I yarısında demək mümkündür ki, 10 milyon meqavat-saat istehsal olunur. Ancaq bu, Şotlandiya və İngiltərənin şimal zonasında bütün evləri enerji ilə qarşılamaq məqsədilə kifayət edərdi. Dəniz Yaşıl Külək Enerjisi Fermasının tikinti işinə görə 2022-ci ildə başlaması reallaşdırılır və sonlandıqda bir milyon ev üçün bəs qədər bərpa edilən enerji istehsal edə biləcək (<https://blog.technavio.org/blog/renewable-energy-success-europe>).

III FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNUN DAVAMLI İNKİŞAFA KEÇİDİNİN İNFRASTRUKTUR VƏ İNSTUTSIONAL İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Qarabağ iqtisadi rayonunda zəruri infrastrukturun yaradılması və davamlı inkişafa keçidin mühim şərti

İşğaldan azad edilmiş torpaqlar ekoloji fəlakət sahəsinə dönmüş və hər tərəf mina ilə əhatələnmişdir. Bu torpaqlarda, eləcə də var olan bütün tip infrastruktur məhv olunmuşdur. Bunların bərpa edilməsi, təzədən qurulması, kənd, qəsəbə və şəhərlərin yüksəldilməsi prioritetləri indiki dövrdə respublikamız üçün strateji xarakter daşıyır. Amma, həmin işlərin sistemli, düşünülmüş tərzdə və elmi-iqtisadi əsaslara əsaslanan mexanizmlər üzərindən reallaşdırılması mühüm şərtlərdəndir. Burada mühüm məqsəd infrastruktur və xüsusi təyinatlı, həmçinin insanlar və ətraf zonaya görə yüksək təhlükə mənbəyi kimi spesifik obyektlərin müdafiəsi və ərazilərin bərpa proseslərinə qurulması tədbirlərinin reallaşdırılmasıdır. 4 yanvar 2021-ci il tarixli ölkə başçısının “Qarabağ Dirçəliş Fondunun Müşahidə Şurasının tərkibinin təsdiq olunması barədə” Sərəncam ilə şuranın fərdlərinin təsdiq edilməsi bunun bariz tipidir. Bu isə Qarabağın yüksəldilməsi prioritetləri ilə əlaqəli məsələlərin daha dərinədən araşdırılmasına şərait yaradır. Bərpa prosesi üzrə hədəflərin elmi-iqtisadi baxımdan və sosial faktorlar cəhətdən obyektiv formada əsaslandırılması məqsədilə daha geniş şərait qurulacaqdır. Kənd təsərrüfatının tərəqqisi məqsədilə əlverişli olan imkan nöqtəyi-baxımdan həmin yöndə fəaliyyətin artırılması mümkündür. Həm də aqrar sferanın genişləndirilməsi, emal idarələrinin yarıdılması üçün ayrı-ayrı ərzaq məhsullarının istehsal şəraiti artar. Beynəlxalq praktikadan yararlanmaqla, max. ekoloji təmiz ərzaq mallarının becərilməsi və tədarük olunması perspektivləri göz önündədir. Ərazidə infrastruktur obyektləri şəbəkəsinin cəld və daha sürətli formada yaradılması günün əsas tələbi hesab edilir. Buralarda enerjidaşıyıcılarla təmin olunmanın artırılması ərazinin daha tez bərpa olunmasına və dirçəldilməsinə səbəb olar. Enerji infrastrukturunun qurulması ilə yanaşı, həm də bərpa edilən enerji üzrə düzgün potensialın hesablanmasına da sırf

diqqət ayırmaq lazımdır. Həmin torpaqların hidroenerji, günəş, külək, bioenerji və geotermal enerji formasında bərpa edilən güclü enerji mənbələri mövcuddur. Qeyd edilən potensialının dəyərləndirilməsi məqsədilə daha artıq işlər görülməli və iqtisadi səmərəlilik dəyərləndirilməlidir. Postkonflikt torpaqların məhsuldar qüvvələrindən, təbii imkanlarından və inkişaf imkanından kompleks istifadənin artırılması indiki dövrdə mühüm vəzifələrdəndir. Buranın operativ formada inventarlaşdırılmasının aparılması onu bildirir ki, ölkəmiz həmin regionun potensialını daha operativ sürətdə hərəkətə gətirməyi özünə strateji məqsəd olaraq qarşıya qoymuşdur (Müzəffərli N., İsmayılov E. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar. Bakı: Qafqaz nəşriyyat evi, 2010, 270 s). İşğal edilmiş torpaqların azad olunması ölkə iqtisadiyyatının gücünün çoxaldılmasını təmin etməklə bərabər, iqtisadiyyatımızın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, yüksək texnologiyalar əsasa sahib iqtisadiyyat sahələrinin qurulmasına, dayanıqlı iqtisadi artım növlərinin təkmilləşdirilməsinə, milli qazancın artırılmasına şərait yaradacaqdır. Postkonflikt torpaqların bərpa edilməsi və inkişaf olunması ölkə iqtisadiyyatına başqa qatqılar vermək imkanına sahibdir . Aydın ki, kənardan cəlbolunan bütün investisiyalar da gərəkdir, ancaq, ilk olaraq, dövlətimiz özünün iqtisadi potensialına və maliyyə imkanına spesifik diqqət etməlidir. Həmin torpaqların səmərəli şəkildə bərpa edilməsi ölkə iqtisadiyyatının potensialının artırılmasına əlavə mənbələr təkmilləşdirəcəkdir, xüsusilə, regional iqtisadi tərəqqidə müasir metodoloji-praktiki yanaşma tərzinin ortaya çıxacağı qənaətinə gəlmişik. Qarabağa aid olan ərazilərimiz iqtisadi fəaliyyət strukturu çox istiqamətlidir və güclü şərait mövcuddur. Orada perspektiv iqtisadiyyat sahələrinin təkmilləşdirilməsi və sürətli inkişaf etdirilməsi bəs qədər real formada baxmaq mümkündür. İşğaldan sonra olan dövr ərzində kompleks yanaşma üsulu ilə torpaqların sosial-iqtisadi yüksəldilməsinin təşkili və sürətləndirilməsi işləri gerçəkləşdirilməlidir. Düşünülmüş və əsaslandırılmış strateji, həmçinin, konseptual yanaşmalara əsaslanan dövlət iqtisadi siyasəti təkmilləşdirilməlidir. Postkonflikt torpaqların bərpa olunmasına strateji yanaşmalar olduqca mühümdür və özündə, ilk olaraq, obyektiv doğruluqları, yaxın və uzaq imkanları ehtiva etməlidir. Bundan başqa, dövlətimizin həmin sferada milli iqtisadi

maraqları ilə uzlaşan prioritet fəaliyyət yönləri artıq aydınlaşdırılmışdır. İşğalsonrakı ərazilərin bərpa olunması və tərəqqi olunması ilə əlaqəli dövlətimizin iqtisadi siyasətinin 2030-cu ilə kimi olan sosial-iqtisadi tərəqqiyə aid Milli Prioritetləri hazırlanmış və təsdiq olunmuşdur .

Ümumi olaraq, bir qrup tövsiyələr və təkliflərin nəzərdə tutulması həmin proseslərin daha səmərəli formada təşkil edilməsinə şərait yarad bilər:

7. postkonflikt durumunda hər bir dövlətin sosial-iqtisadi tərəqqi modelinə və işğaldan azad edilmiş torpaqların yüksək potensiala sahib, həm də perspektivli sosial-iqtisadi tərəqqi yönünə müvafiq formada bərpa və yüksəliş konsepsiyasına üstünlük verilməsi daha vacibdir;

8. dirçəldilməsi nəzərdə saxlanılan torpaqların sosial-iqtisadi tərəqqisinin hədəfləri əsas götürülməklə, tələb edilən maliyyə təminatı prosesi və investisiyaların cəlbi mexanizmlərinin həlli yönündə təsirli və işlək tədbirlər reallaşdırılmalıdır;

9. işğalsonrakı durumda gerçəkləşdirilən davamlı və sistemli tədbirlərin max. səmərəli olması, qaçqınlar və ümumilikdə cəmiyyət, vətəndaşlar tərəfindən məmnunluqla qarşılanması və dəyərləndirilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən reallaşdırılan kompleks tədbirlərin və maliyyə imkanlarının şəffaflığı, səmərəliliyi, təyinatına uyğun olaraq istifadə edilməsi daim xüsusi diqqət mərkəzində olmalıdır və s.

“Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” proyektini dünyanın bir sıra dövlətlərində tətbiq olunmaqdadır. Həmin konsepsiyalar ölkəmizdə, ümumilikdə dünyada gerçəkləşən texnoloji şəraitə, qlobal innovasiya yönümlü projətlərin tətbiq olunması məqsədilə drayver rolunda çıxış edəcək. Qeyd etmək lazımdır ki, “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” projətləri bir sıra dövlətlərdə və şəhərlərdə icra edilir. Bunlara misal formasında Sinqapur, London, Nyu-York həmçinin Amsterdam kimi meqapolisləri gətirmək mümkündür. Diqqət edildikdə anlayacağımız nüanslardan biri odur ki, həmin şəhərlər həm də turizm mərkəzlərindən biri hesab edilir. Bu o anlama gəlir ki, “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” projətləri gələcək zamanda Qarabağın gözəl guşələrinin dünyada daha da tanış olmasına yardım edəcək. Bu gün böyük fəxr hissi ilə demək mümkündür ki, “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” projətləri Qarabağda,

işğaldan azad edilmiş torpaqlarda realizə olunmaqdadır və bu, bizim üçün qürur yeridir (<https://sabahinfo.az/posts/detail/qarabag-zonasi-agilli-seherler-agilli-kendler-konsepsiyasi-olacaq-1646068218>). Hal-hazırda hər yerdə kənd təsərrüfatında artıq əl əməyindən istifadə olunmasına minimuma salıb, aqrar sferada daha çox müasir texnikalardan istifadə edilir. Sahələrin dərmanlanması dronlar ilə gerçəkləşdirilir, məhsul yığımı müasir texnikalar vasitəsilə görülür, su imkanlarından qənaətlə istifadə məqsədilə yeni suvarma sistemlərindən istifadə edilir. Ən mühümü bütün həmin proseslər bir mərkəzdən idarə olunur, texnologiyaların tətbiq olunma imkanlarına qənaət etməyə, məsrəfləri optimallaşdırmağa, gəlirləri artırmağa şərait yaradır. “Ağıllı kənd” layihəsi bərpa ediləcək kəndlərimizə qayıdacaq kəslərin həyat durumunun yaxşılaşmasında, aqrar sahə ilə məşğul olan kəslərin “ağıllı kənd təsərrüfatı” sisteminə inteqrasiya prosesində vacib rol oynayacaq. “Ağıllı kənd” konsepsiyasına uyğun olaraq, prosesin elektronlaşdırılması istehsal şəraitini artırır. “Ağıllı kənd” suvarma sistemindən başlamış torpağın əkilib-becərilməsinə, məhsulun yığılmasına qədər avtomatlaşdırılmış, bir mərkəzdən idarə edilə bilən və bütün platformanın bir yerdə idarə edildiyi sistemdir, həm də ən öncül texnologiyalar və texnotransferlərin tətbiq olunmasını nəzərdə saxlayır. Həmin sistemin kənd infrastrukturunun başqa sahələrinə - alternativ enerji növlərinə və yeni nəqliyyat sisteminə inteqrasiyası prosesi “Ağıllı kənd”in konsepsiyasını yekunlaşdıracaq(<https://vergiler.az/news/social/12002.htm>).

Yüksək texnologiyaların tərəqqisi və aqrar sferada bu tip həllərin gerçəkləşməsi “Ağıllı kənd” layihəsini ölkəmizdə də gündəmə gətirmişdir. Ölkə başçısının təşəbbüsü ilə həmin layihənin işğaldan azad edilmiş torpaqlarda tətbiqinə başlanılması Böyük Qayıdış proqramının icra edilməsində davamlı formada səmərəli nəticələrə səbəb olacaq. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda iqtisadi quruculuq məqsədilə mühüm məsələlərdən biri də zonanın potensial müqayisəli üstün yerlərinin aydınlaşdırılmasıdır.

Sosial infrastrukturun təkmilləşməsi prosesi iqtisadi artım templərinin və insanların yaşam dərəcəsinin artırılması faktorlarından biridir. Sosial infrastrukturun tərkib hissəsi bu kompleksləri özündə cəmləmişdir: tədris kompleksi, mədəniyyət

kompleksi, dövlət və ictimai kompleksi, dini kompleksi, maliyyə və hüquq kompleksi, tibbi və profilaktik kompleksi, müalicə və istirahət kompleksi, idman kompleksi, sosial sığorta və əhalinin sosial müdafiəsi strukturları kompleksi, məişət kompleksi, nəqliyyat, enerji təchizatı, rabitə və s. komplekslər Sosial infrastruktur vətəndaşların sağlamlığını müdafiə etmək, təhsil almaq, asudə zamanlarını keçirmək və başqa sektorlarda ehtiyaclarını qarşılamağa, bölgədə tələb edilən həyat dərəcəsinə və keyfiyyətinə zəmanət verməyə, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorları üçün insan resurslarının və peşəkar olaraq təlim keçmiş şəxslərin təkrar istehsalını təmin etməyə şərait yaradır.

Regionun sosial infrastrukturunun tərəqqisi strategiyasında vacib rolunu bu elementləri özündə toplayan dəstəkləyici baza daşıyır:

10. Sosial infrastruktur sahələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə birbaşa subsidiyalar formasında ayrıla bilən regional və bələdiyyə büdcələri üçün maliyyə mənbələri;
11. Sosial projəklərin reallaşdırılması məqsədilə cəlb edilən özəl investisiya;
12. İnsan və maddi-texniki mənbələr, imkanlar;
13. Sosial baxımdan edilən xidmətlər üçün tariflərin hesablanması üsullarının təkmilləşdirilməsi;
14. Əhaliyə zamanında və keyfiyyətli sosial xidmətlərin verilməsi istiqamətində yönəlmiş məlumat dəstəyi;
15. Tənzimləyici dəstək.

Bunula da, sosial infrastruktur regional iqtisadi artım məqsədilə mühüm inteqrasiyaedici faktordur. İnfrastruktur nə qədər tərəqqi edirsə, ərazinin bütün iqtisadiyyatı o qədər sürətli olar. Regional sosial quruluşun tərəqqisi müddətində əhalinin həyat tərzinin yaxşılaşdırılmasına, yaşam durumunun və uzunömürlülüğünün səviyyəsinin artırılmasına, sağlam, yaradıcı baxımdan fəal bir nəslin təkmilləşməsinə və artırılmasına istiqamətlənmiş sosial siyasətin mühüm vəzifələri nəzərdə tutulmalıdır. Bu, ilk olaraq, mənzil məsələsini həll etməyi, əhalinin keyfiyyətli formada olan mənzillərə artan ehtiyaclarını qarşılamağı; sosial infrastrukturun inkişaf dərəcəsinin və keyfiyyətinin artırılmasını, insan həyatının

mədəni quruluşunun inkişafına; əmək məhsuldarlığının, mal və xidmətlərin həcmnin artırılması məqsədilə əsas olaraq işçilərin peşəkarlıq dərəcəsinin artırılmasını; əhalinin bütün qrupları, həmçinin gənclər və təqaüdcülərə görə sosial təminat zəmanətlərinin qurulmasını; əhalinin ödəmə bacarığı səviyyəsini artıran zaman onların mal və xidmətlərə olan ehtiyacını qarşılanması nəzərdə saxlayır. Sosial quruluşun regional iqtisadiyyata təsiri bununla bağlıdır ki, iqtisadiyyatın mühüm mənbəyi olan əmək ehtiyatlarının yenidən istehsal prosesini qarşılamaya şərait yaradır. Sadalanan funksiyalara uyğun olaraq regionun sosial quruluşunun səmərəli formada inkişafının nəticəsi kimi bunlar baş verməlidir: əhalinin hərtərəfli formada ehtiyaclarının qarşılınması, yaşayış durumunun artırılması, insan inkişafı şəraitinin genişləndirilməsi. Ümumiyyətlə, yeni şəraitdəki infrastruktur, dövlət tərəfindən qarşılanan, qanunun aliliyinə əsas olaraq, malların, işçi qüvvəsinin, maddi eləcə də maliyyə mənbələrinin sərbəst formada ilə vahid iqtisadi zonanın təkmilləşməsində mühüm rol oynayan spesifik bir sosial bazar institutu formasında qəbul oluna bilər (Tatyana P. Soubbotina Beyond Economic Growth An Introduction to Sustainable Development – Washington USA – 2004). Bununla, regionlar üçün ən mühüm strateji vəzifə sosial sferanın və sosial infrastrukturun məqsədyönlü tərəqqisidir. Çünki bu, insanların yaşaması məqsədilə əlverişli şərait qurmağı, əhalinin maddi və mənəvi ehtiyaclarının qarşılınmasını, insanlara görə yaşayış rahatlığını, regionun insan və biznes üçün cəlbediciliyini qarşılayır. Sosial infrastruktur insanların həyat durumunu və müəyyən bir zonada məskunlaşan insan resurslarının keyfiyyətini artırmağa şərait yaradır. Regionda olan sosial gərginliyin azaldılmasına və zonanın əmək potensialının formalaşmasına yardım edir.

İnfrastruktur potensialının mühüm elementləri sayılan nəqliyyat, su təchizatı və kanalizasiya, telekommunikasiya həmçinin enerji kimi infrastruktur sferaları ilə bərabər, kommertiya infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi regional tərəqqi siyasətinin başlanğıc şərti formasında çıxış edir. Bazis infrastrukturun tərəqqisinin mühüm problemləri sırasına azad edilmiş ərazilərdə yuxarıda qeyd edilən infrastruktur sahələrinin tam formada yoxluğu və ya onların pis durummda olması ilə əlaqəlidir. Digər sözlə, kommertiya həmçinin pərakəndə və topdansatış ticarət

fəaliyyətinin bərpa olunması “təmiz vərəqdən” start götürməlidir. Ciddi məhdudlaşdırıcı faktor olaraq bütövlükdə ərazi plana alınması, şəhərsalma zonalaşdırılması və şəxslərin ticarət sahələri ilə təmin olumasının kifayətedici səviyyəsini nəzərdə saxlayan ərazi planlaşdırılmasının yoxluğu, eləcə də nəqliyyat-logistika və kommunal struktur ilə lazımı dərəcədə təmin edilməməsidir. Bununla da, ticarətin və kommersionun başqa sektorların tərəqqisi prosesində dövlət siyasəti işləri ticarət və logistika təşkilatlarının tərəqqisini qarşılayan ərazilərin və torpaq sektorlarının əlçatanlığının olmasına, kommunal güclərinin mühüm dərəcədə artırılmasına, telekommunikasiya və elektron ödənişlər sektorunun tərəqqisinə yönəldilməlidir. Ticarət bölməsinin özünün inkişaf dərəcəsi insanların rifah halı durumu, onun sayı və sıxlığı, maliyyə imkanının varlığı və onların qiyməti, bazis infrastrukturun və infrastruktur xidmətlərinin tərəqqisi ilə səciyyələndiyinə görə bu sferanın başqa infrastruktur elementləri ilə yanaşı inkişafı mühüm əhəmiyyət daşıyır edir. İnfrastrukturun inkişafı sektorunda beynəlxalq və yerli praktikanın analizi üç mühüm alət qrupundan istifadə etməyi nəzərdə saxlayır: dövlət tərəfindən infrastruktur obyektlərinin inşa edilməsi; dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmlərindən istifadə olunması; ayrı-ayrı güzəştlərin verilməsi, həmçinin infrastruktur obyektlərinin tərəqqisi məqsədilə özəl kapitalın cəlb olunması üçün zəruri inzibati şəraitin qurulması. Dünyada və həmçinin respublikamızda ayrı-ayrı faktorların təsiri nəticəsində yaranmış əlverişsiz iqtisadi durum, eləcə də dövlət büdcəsinin məhdud vəziyyətdə olan şəraiti və yüksək sosial öhdəlikləri nəzərdə tutaraq qeyd etmək gərəkdir ki, ticarət sferası elə bir sferadır ki, orada dövlət vəsaitlərinin yayındırılmasını istəməyən mühüm alətlər və tədbirlərdən istifadə olunma şəraiti daha artıqdır. Burada dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmlərindən istifadə etmək və ayrı-ayrı güzəştlərin tətbiq olunması, infrastruktur obyektlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə özəl kapitalın cəlb edilməsi üçün zəruri inzibati şəraitin qurulması daha əlverişli yön hesab oluna bilər. İnfrastruktur imkanlarının formalaşmasını dəstəkləyən alətlər və tədbirlər şəklində: regional baxımdan və yerli özünüidarəetmə səviyyəsində sosial-iqtisadi təkmilləşmə proqramları daxilində ticarətin təkmilləşməsi proqramlarının yaradılması, kommunal və nəqliyyat

infrastrukturunun təkmilləşməsinin strategiyalarını formalaşdırmağa şərait yaradan regional infrastruktur proqramlarının işlənməsi və reallaşdırılması; ticarət, logistika və başqa analogi təşkilatlara görə zəruri torpaq zonalarının və torpaqlarının ayrılmasını nəzərdə saxlayan səhərsalma planlaşdırılmasını spesifik olaraq qeyd etmək lazımdır. Regionların tərəqqi strategiyaları mühüm problemlərin həllinə və bu sahələrinin tərəqqisinin prioritet yönlərinin icrasına istiqamətlənməlidir. Strategiyalar özündə ərazilərin infrastrukturla təmin olunmasının dəyərləndirilməsini əks etdirməlidir. Xüsusilə də azad edilən torpaqlarda “sıfırdan” qurulan iqtisadiyyatın bir sıra sahələri və sferaları üçün təkmilləşmiş infrastruktur uğurun başlıca faktorlarından birinə çevrilir və biznesin bu yaxud başqa regionun ərazisində yerləşdirilməsi məqsədilə mühüm şərtə çevrilir. Bununla da, azad edilmiş bütün regionlara görə strateji planlaşdırma zonanın sosial-iqtisadi tərəqqisinin proqnozlarına müvafiq formada infrastruktur obyektlərinin qabaqlayıcı baxımdan formalaşmasına istiqamətlənməlidir. Bu cür planlaşdırma ticarət sektorunun infrastruktur məsələlərini həll etməyə şərait yaradacaqdır. Regionların tərəqqisi üzrə strateji planlara əsaslanaraq hər bir ərazinin xüsusiyyətini nəzərdə saxlayan infrastrukturun, həmçinin ticarət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə müxtəlif proqramlar formalaşmalıdır. Azad edilmiş torpaqların yüksək aqrar-sənaye yönümlü tərəqqi potensialını nəzərdə tutaraq məşğulluğun dərəcəsini artırmaq və əhəlinin güzəranını daha da artırmaq üçün ilə bu zonada mühüm sosial struktur rolunu daşıyan istehlak kooperasiyası sisteminin yüksəldilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər. İstehlak kooperasiyasının əsas vəzifəsi , məramı azad edilmiş zonalarda və ilk olaraq, kənd sahələrində sosial strukturun tərəqqi olunmasından, istehlak malları bazarının stabil formalaşmasını təmin etməkdən ibarət olmalıdır. Zonanın effektiv formalaşmasının ödənməsi istiqamətlərindən biri olaraq yeni məlumat texnologiyalarının tətbiq üsulu ilə elektron kommersiyanın tərəqqisini əsaslandırın infrastruktur elementlərinin, eləcə də elektron ödəniş sistemlərinin tətbiq olunma mexanizmlərinin formalaşdırılması formasında perspektiv strategiyalar qəbul olunmalıdır. (Əkbərov Məhərrəm “Azad olunmuş rayonlarda kommertiya fəaliyyətinin bərpası yolları”, Unec ekspert , 5,2021,səh 19).

3.2. Perspektiv dövrə təqribən Qarabağ iqtisadi rayonunun davamlı inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı qəbul olunmuş inkişaf strategiyasının prioritetləri

Qarabağda iqtisadiyyatı təkmilləşdirmək məqsədilə 6 mühim istiqamətli işlərin görülməsi nəzərdə saxlanılır. Həmişə aydındır ki, işğal altında olan ərazilərimiz azad olunduqdan sonra dövlətimiz iqtisadi baxımdan təhlükəsiz gətirib çıxarmışdır. Təbii formada, bu başlanğıc mərhələ olaraq nəzərdə saxlanıla bilər və bununla bərabər növbəti pillədə irimiqyaslı infrastruktur yaradıcılığının yerinə yetirilməsi nəzərdə saxlanılır. III istiqamətə nəzər yetirsək orada işğaldan azad edilən ərazilərimizin iqtisadi imkanlarının reallaşdırılması olacaq ki, orada özəl investorların cəlb edilməsi, dövlət-özəl partnyorluğunun təkmilləşməsi nəzərdə saxlanılır. Bu yön də özlüyündə böyük bir sektoru əhatə etdiyi üçün onun özünü də 3 hissəyə bölmək mümkündür. Məlum olduğu qədər ilə, həmin ərazilər yerüstü və yeraltı sərvətlərlə zəngin şəraitdədir və bunlardan istifadə olunmaqla yerli sənayenin formalaşmasına şərait yaradıla bilər. II prioritet olaraq, əkin üçün yararlı olan torpaq sahələrinin dövrüyyəyə cəlb edilməsi sayəsində, orada ərzağa və işə olan tələbi ödəmək, eləcə də münbit zonalarda heyvandarlıq və bitkiçiliyin yeni tələblərə müvafiq formada təkmilləşdirilməsi. III istiqamət olaraq turizm sferasını nümunə göstərmək mümkündür. Orada Türkiyə ölkələri ilə əməkdaşlıq və özəl investisiyaların yatırılması hesabına həmin sferanı genişmiqyaslı təkmilləşdirmək mümkündür. Ən axırıncı istiqamət isə başqa 3 istiqaməti özündə toplamışdır ki, yəni qısaca olaraq nəzər salsaq bura başqa prioritetlərin reallaşdırılması məqsədilə lazım olan maliyyələşdirməni özündə cəmləşdirir. İlk olaraq təbii ki, dövlət büdcəsi, beynəlxalq dəstək, istiqrazlar, özəl sahə vəsaitləri və uzun zamanda kreditləri göstərmək gərəkdir.

Dövlətimiz azad edilən ərazilərimizdə infrastrukturun bərpa zonası yönündə bir sıra addım atmışdır. Nümunə formasında, Şuşa ərazisində elektrik enerjisinin olması, nəqliyyat xəttinin qurulması, su ilə təmin edilməsi və eləcə də qazla təchiz edilməsini nəzərdə saxlamaq gərəkdir. Eləcə də orada aqrar sferanın tərəqqisi üçün əlverişli mühit vardır. Yuxarı Qarabağ iqtisadi zonasında bir sıra bölsulu çayların

varlığı və buxarlanma həcmının yağış həcmindən az olması əkinçiliyin tərəqqisi üçün imkan yaradır (Məmmədov S., Məmmədov T. Qarabağ MİF və Həqiqət. Bakı ,480 səh). Çünki, meliorasiya prosesləri olmadan əkinçilik əməliyyatı aparmaq vacibdir. Bununla bərabər, əksər zonaların dağlıq olması heyvandarlıq məqsədilə vacib əhəmiyyət daşıyır.

Ölkə başçımızın işğaldan azad edilən zonalara səfərləri müddətində bəzi nəqliyyat infrastrukturun təməlini atmışdır. Bu nəqliyyat qovşaqları insanlarımızın öz doğma vətənlərinə qayıtmasını asanlaşdırmaqla bərabər , ölkənin mühim hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında bağlılıq qurmaq üçün əhəmiyyət kəsb edir. Çox təəssüf ki, burada olan dəmiryol xəttləri məhv edilib , amma onlarında bərpa edilməsi məqsədilə dövlətimiz tərəfindən müasir proyektlər ərsəyə gətirilib. Həmin bu işlər ilə bərabər quruculuq-bərpa proyektlərinə başlanılması heç də təsadüfi sayılmır. Çünki orada quruculuq işlərini sürətli şəkildə formalaşdırmaq isdəyiriksə birmənalı olaraq infrastrukturun yaradılması vacibdir. Bunların nəticəsində zonada həm iqtisadi , həm də sosial təkmilləşmə təmin olunacaq. Nəzərdə saxlanılan proyektlər aydındır ki , ilk olaraq elektrik enerjisi və yol sahələrinə daxil olunur. Həmin görülən işlərdəki əsas məqsəd torpaqların ən qısa müddətdə bərpa olunması və həmin torpaqlarımızda həyatın çiçəklənməsidir. Orada həm də təbii enerji əldə etmək məqsədilə böyük şərait mövcuddur. Nümunə göstərmək gərəkdirsə orada olan xeyli sayda çayları misal göstərmək mümkündür və onlar nəticəsində enerji əldə etmək alınır ki, buda özlüyündə həmin torpaqlarımızda su elektrik stansiyalarının inşasına imkan yaradır. Öncəki zamanlarda ölkəmizin böyük kənd təsərrüfatı sahələrindən biri də Qarabağ idi. İndiki zamanda həmin zonada heyvandarlıq və bitkiçilik sferalarının formalaşması əlvərişli şərait vardır. Eləcə də orada keçmiş zamanlarda üzümçülük sahəsinin formalaşmasını nəzərdə tutsaq, orada üzümçülük və şərabçılığın formalaşması məqsədilə müasir texnika ilə təchiz edilmiş təsərrüfat obyektini nəzərdə saxlamaq mümkündür.

İşğaldan öncə kənd təsərrüfatı mallarının 35-40 % həmin torpaqlardan əldə edilirdi. Eləcə də orada, qida və emal sənayesi məqsədilə mühüm perspektiv

mövcuddür və bunlar üçün müasir infrastruktur yaradıla bilər. Ölkəmizin ərazi bütövlüyü durumunda ümümdaxili mallarda kənd təsərrüfatının payı təxminən 20 %-ə kimi çatacaqdır. Həmin əməliyyat adətən bu torpaqların məhsuldar olması və təsərrüfat məhsullarının rəqabətli emalı sayəsində olacaqdır. Burada baramaçılıq sektorunun formalaşması məqsədilə şərait vardır, Şəki İpək Fabrikinin təzədən bərpa edilməsi və fəaliyyəti nəzərdə saxlanıla bilər.

Qeyri-neft sferasının yeni dövrün tələblərinə əsasən təkmilləşdirilməsi, onun başlıca fəaliyyət mexanizmlərinin formalaşdırılması yönündə Azərbaycan da zonanın və planetin dinamik inkişaf edən dövlətlərindən biri olaraq özünə xas inkişaf modeli artırmaqdadır. Xüsusilə, zonanın şəraitindən səmərəli istifadə edilməsi nəticəsində qeyri-neft sferasının təkmilləşməsi perspektivinin formalaşdırılması mümkün olmuşdur. İndiki dövrdə global təsirlərlə bərabər, Böyük Qarabağ zəfərindən sonra həmin sahənin tərəqqisi məqsədilə obyektiv reallıqlar təkmilləşdirilmişdir və bunlar nəzərdə tutulmaqla bir sıra faktorların nəzərdə tutulması vacibdir.

Qeyri-neft sferasında olan sahələrin formalaşması üzrə dünya praktikasından istifadə, qeyri-neft sektoruna aid iqtisadi inkişaf üsullarının mütərəqqi və məhsuldar parametrlərindən və xüsusiyyətlərindən yanaşaraq, global təsirlər əleyhinə güclü immunitet göstərən milli iqtisadiyyat strukturunun qurulması mühümdür. Azərbaycanın qeyri-neft sferasının sahələrinin inkişaf prioritetləri işğaldan azad edilmiş torpaqlar nəzərdə tutulmaqla, təzədən baxılmalı və təkmilləşdirmələr edilməlidir və s

Dünya praktikası onu göstərir ki, müharibədən sonra olan bərpa, quruculuq, yenidənqurma prosesləri müəyyən vəsait və müddət tələb edir. Bu isə qaçılmaz haldır, mühümdür, zəruridir. Həqiqətən də, dövlətimizdə görülən iqtisadi islahatlar, edilən işlər xüsusilə sahibkarlığın, biznesin formalaşması hər zaman glkə başçımızın diqqətində olmuş, diqqətdən kənar olmamış və uğurlar əldə olunmuşdur. Bu cəhətdən, Qarabağ zonası, onun bol torpaqları həm yerli sahibkarlar, yatırımcılar, iş adamları, eləcə də xarici dövlətlərin yatırımlarından ötrü əlverişli və faydalı sayıla bilər. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda bərpa, yenidənqurma prosesi, yeni

infrastrukturun qurulması yönündə görülən işlərdən birincisi, əlbəttə ki, əraziləri minalardan dəqiqliklə azad etmək, yaşayış və həyata uyğun olan mühüm yeni infrastrukturun yaradılmasıdır. Bunlarla bərabər, kənd təsərrüfatı ilə bağlı yeni fəaliyyət sektorlarının, xidmət, ticarət, tikinti, nəqliyyat və s. sferalarının qurulması və formalaşması vacib əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin görüləcək işlər dəqiqləşdirilməli, dəyən ziyan və bu ziyanların həlli istiqamətində həm dövlət tərəfindən görülən işlər, həm də cəlb olunan yatırımcılar dəqiq müəyyən olunmalıdır. Əlbəttə, istehsal sferalarının tərəqqi etmə intensivliyi artdıqca bu müddətdə xidmət, ticarət sektorlarının da dinamik tempi yüksələcəkdir. Həmin dinamik iqtisadi parametr yüksəldikcə də əhali üçün təzə iş yerlərinin açılması ümid kəsb edir ki, bu da müsbət sonluq hesab edilir. Xüsusilə zonalarda kənd təsərrüfatı ərazilərindən olan məhsulların istehsalı bunu deməyə əsas yaradır ki, bu sektor iqtisadi fəaliyyət mənbələrindən biri olacaq. Belə ki məcburi köçkün və qaçqın düşmüş insanlarımız, soydaşlarımızın geri qayıtması cəhətdən məşğulluğun təmin olunması da mühüm problemlərdə biri olacaq. Bu cəhətdən, işğaldan azad edilmiş zonalarda kənd təsərrüfatının dinamik formalaşması dəqiq sistemləşdirilmiş formada reallaşdırılmalıdır. Bəli, qeyd edilən və görüləcək proseslərin siyahısını davam etdirmək mümkündür. Bu gün ölkəmizdə doğma vətənimizdə həyat rəngarənləşir, insanların rifah durumu yaxşılaşır, həm mərkəzdə, həm də zonalarda yeni-yeni sosial projelərə qədəm qoyulurs, tikilən yeni binalar, nəhəng körpülər, rahat magistrallar və s. müstəqil dövlətimizin getdikcə artan iqtisadi qüdrətinin nümunəsidir (Kaşiyeva Flora “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə infrastrukturun bərpası”, Unec ekspert, 11, 2021, səh 38).

Ölkə ərazilərinin işğaldan azad olunması həm də respublikamızda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə mühüm töhfə qatacaqdır. Xüsusilə heyvandarlıq malları ilə özünü təmin etmək daha damüsbət hal alacaqdır. İndiki dövrdə dövlətimizin ət və ət məhsulları ilə özünü qarşılama dərəcəsi 82,5 %, süd və süd məhsulları ilə 86,2 %-qədərdir. Proqnozlara uyğun olaraq, azad olunan torpaqlarda iqtisadi fəaliyyət bərpa edildikdən sonra özümüzü həmin məhsullarla təmin edə biləcəyik. Eləcə də, ölkədə dənli bitkilərlə özünü təminatlıq durumu 70 %-ə kimidir.

Torpaqlarımızın işğaldan azad olunması həmin sferadakı vəziyyəti yaxşılaşdırmağa şərait yaradacaqdır.

İşğaldan azad edilmiş zonalarda insanların dayanıqlı formada məskunlaşması təmin olunmalıdır. Bundan ötrü bu ərazilər cəmiyyətin ən sağlam, yeni və abad yaşayış mühitinə dönməli, dayanıqlı məskunlaşma məqsədilə yeni prinsiplərə söykənən komfortlu yaşayış zonası yaradılmalıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının dinamik formada təkmilləşməsinin prioritet istiqamətlərindən biri ölkə iqtisadiyyatının intellektual və texnologiya baza dərəcəsinin artırılması, insan kapitalının formalaşması, stimullaşdırılması, bu sahəyə investisiya qoyuluşunun yüksəldilməsi təşkil edir. İqtisadi artımın tarazlılıq dərəcəsinin qorunub saxlanılmasında və insanların rifahının artırılmasına insan kapitalı mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən insan kapitalının formalaşması davamlı inkişafın tərkib hissəsi, ayrılmaz qismidir. Sosial iqtisadi əhəmiyyətə sahib insan kapitalı deyilən zaman təhsilə və ixtisaslı hazırlığa yatırılmış kapital nəticəsində texniki bilik və bacarıqlar ehtiyatının təkmilləşməsi nəzərdə saxlanılır. İnnovasiya və kreativ iqtisadiyyatın tərəqqi prosesinin dayaqını təşkil edən insan faktoru daha çox dəyərlidir, elmi, texnikanı tərəqqi etdirir, ondan səmərəli qaydada istifadə edir, ünvanlı və məqsədli xarakter daşıyır. İnsan kapitalının gerçəkləşdirilməsi təhsilə, ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinə və elmə kapital yatırımı ilə təmin edilir. Hər bir dövlətin iqtisadi formalaşması, əhalisinin sosial inkişafı elmin və təhsilin təkmilləşmə durumundan birbaşa asılıdır. Dünyada gedən işlər elmin inkişaf olunmasına, aparıcı texnologiyanın istifadə edilməsini, görülən tədqiqat işlərinin sonluqlarının istehsala tətbiq edilməsini, elmi tədqiqat və işləmələr sektorunun yeni tələblərə cavab verən imkanlar ilə qarşılanmasını, cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisində elmin rolunun artırılmasını istəyir. Elmin fəaliyyətlərinin tətbiq olunmasını, innovasiya fəaliyyətinin artırılmasının sürətli inkişafı, xüsusi ilə də az enerji tutumlu texnologiyaların qurulması, təzə enerji, xammal tiplərinin mənimsənilməsi ənənəvi təbii resurslardan istifadənin xüsusi çəkisini azaldır. Davamlı insan formalaşmasının təmin edilməsi təbii sərvətlərlə bol olan dövlətlərin daim diqqət mərkəzində sayılmalıdır. Bu baxımdan neft sektorundan əldə olunan

gəlirlərin mühüm qismi elmin və təhsilin inkişafına yatırılmalıdır. Praktika göstərir ki, əhalinin təhsil dərəcəsi onların həyat tərzinin formalaşmasına, pul gəlirlərinin artımına birbaşa təsir göstərir, davamlı iqtisadi formalaşmağa şərait yaradır. Bununla da, davamlı formalaşma modelinin dayanıqlığının təmin olunması müddətində bu prinsiplərə diqqət edilməlidir:

16. milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin ödənilməsi və qloballaşma vəziyyətində dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının artırılması;

17. respublikamızda təkmilləşən açıq iqtisadiyyatın genişləndirilməsinə ölkə siyasətinin təsir dairəsinin və müdaxiləsinin artırılması;

18. perspektiv formalaşma zamanı ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf tempininə dayanıqlı və davamlılığının qarşılınması;

19. investisiya siyasətinin dəstəklənməsi, dövlət və özəl qurumların daxili investisiyalara daha çox meyli olmasına diqqət yetirilməsi;

20. insan kapitalının təkmilləşməsinə daha çox vəsaitin yatırılması və həmin məsələnin daim diqqət mərkəzində olması;

21. əhalinin həyat durumunu artırmaq məqsədilə məşğulluğa daim diqqət ayrılması, yeni iş yerlərinin açılması və həmin məsələnin regionlarda daima gündəmdə qalması;

22. sahibkarlığın formalaşmasına dövlət tərəfindən xüsusi nəzər salınması.

Qarabağ zonası əslində özü iqtisadiyyatın müasir inkişaf lokomotivinə çevriləcək. Misal üçün, həmin zona turizmdə vazkeçilməz zonalardan biridir. Turizmin formalaşmasına aid xüsusi tədbirlərin qurulması və reallaşdırılması, dağ turizminin tərəqqisinə aid tədbirlərin hazırlanması Qarabağ ərazisinin tərəqqisində əvəzolunmaz sahələrdən biri sayılır. Dağlıq zonalarda qış turizminin inkişafı məqsədilə çox gözəl təbii şərait mövcuddur. Həmçinin Qarabağın ənənəvi və turizmlə əlaqəli sənətkarlıq sahələrinin bərpa edilməsinə və formalaşmasına dövlət tərəfindən maliyyə yardımı edilərsə, bu müasir iş yerlərinin dairəsinin artırılmasında, həm də turizmin tərəqqisində özünəxas mühüm rol oynaya bilər. Sadalanan tədbirlərin zamanında, sistemli və davamlı formada reallaşdırılması həm Azərbaycanın gücünə güc verəcək, həm də nüfuzunun genişlənməsinə, əhalinin

güzəranının artmasına yaxşı təsir edəcək. Qarabağın ənənəvi təsərrüfatçılıq praktikasından çıxış etməklə işğaldan azad edilən zonalarda üzümçülük, tütünçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, meyvətərəvəz, bostançılıq və heyvandarlığın formalaşması məqsədilə yetərinə imkanlar vardır. Qarabağda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı məqsədilə və ərzaq sənayesinin formalaşması üçün potensial şərait var. Bu səbəbdən aqrar sahənin formalaşmasında fermer təsərrüfatlarının, kooperativlərin və aqroparkların, həmçinin kənd təsərrüfatı mallarının emalından son məhsul alınana kimi bütün mərhələləri əhatə edən klasterlərin qurulmasına üstünlük verilməsi daha düzgün sayılır. Aqrar-sənaye kompleksi idarələri, fermer təsərrüfatları ölkənin maliyyə dəstəyi ilə təmin olunmalı və kənd təsərrüfatında bazar prinsiplərinə dayanaraq sığorta sistemi təşkil olunmalıdır. Gənclərə müvafiq iş yerlərinin qurulması, onların sahibkarlıq işləri ilə məşğul olması məqsədilə işlək mexanizm hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır. Gənclərin sahibkarlıq işləri və əmək məşğulluğu ilə əlaqəli genişmiqyaslı özünü məşğulluq proyektləri reallaşdırmaq gərəkdir. Bu səbəbdən beynəlxalq təşkilatların dəstəyindən istifadə edilməsi mühümdür. Qarabağda insanların məskunlaşması çoxaldıqca start verilən infrastruktur tipli tədbirlər, misal üçün, su, işıq, istilik və s. kimi təchizat sektorlarında görülən tədbirlər bu ərazilərdə bağça, təhsil, peşə, orta ixtisas və ali məktəblərin, həmçinin səhiyyə və başqa sosial obyektlərin qurulması və maddi-texniki təchizatı ilə əlaqəli tədbirlərlə sonlanacaq.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat nəticəsində əldə olunan nəticə və tövsiyələr Qarabağ iqtisadi zonasının iqtisadi baxımdan inkişafına, imkanlardan asılılığın minimuma salınmasına, qeyri-neft sektorunun davamlı formada inkişaf prosesinə , alternativ enerji növlərindən istifadə dərəcəsinin artırılmasına, turizm sahəsinin canlanmasına və işsizlik səviyyəsinin azaldılması məqsədilə istifadə edilə bilər. Məcburi köçkünlərin sahib olduqları doğma məkanlarına “Böyük Qayıdış”ı ,yenidən o torpaqlara dönməsi “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri” layihəsinin başlıca tərkib hissəsi sayılır ki, bununla da Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə müvafiq vətəndaşların Azərbaycanın müharibədən zərər çəkmiş torpaqlarına davamlı formada köçürülməsində birinci sətura çevrilir.

Ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa olunduqdan sonra özünün tam yerüstü , yeraltı və təbii imkanlarının , eləcə də insan faktorunun vahid sahibinə çevrildi.Bu cür olan təqdirdə çağdaş və gələcək nəsillərin maraq dairəsi naminə dövlətin sahib olduğu bütün imkanlardan ətraf mühiti müdafiə etmək şərtilə səmərəli qaydada istifadə edərək bunların hər vahidindən max. nəticə əldə olunmaqla davamlı formada inkişafa nail olunması respublikamızda yaxın gələcək üçün müəyyən edilmiş iqtisadi strategiyanın ən vacib xəttini təşkil etməlidir. Birinci olaraq , strategiyaların içerisindən ən optimal variantı seçilməli və onun gerçəkləşdirilməsi məqsədilə ehtiyac olan imkanlar aydınlaşdırılmalıdır və onlar cəld olmaqla davamlı formada inkişafı təmin etmək məqsədilə vaxtaşırı yeniləşməli və düzəliş olunmalıdır.

Bununla da davamlı formda inkişaf konsepsiyasının məntiqi anlamı mövcud olan ehtiyatlardan səmərəli qaydada istifadə , ətraf mühitin müdafiə olunması, indiki və gələcək nəsillərin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması şərtilə insanların hər hansı tələbatının optimal dərəcədə qarşılınması və ekoloji inkişafı anlaşılır.Qarabağ iqtisadi zonasında respublikamızın davamlı inkişaf konsepsiyası mühüm dərəcədə rol oynayacaqdır.

Hər baxımdan təhlükəsiz və əlverişli həyat durumunun qurulması vətəndaşların əbədi məskunlaşması məqsədilə mühüm əhəmiyyət daşıyacaq. Bu səbəbdən yeni torpaqlarda layiqli yaşayış təmin olunmalı, yeni infrastruktur yaradılmalı, rahat

həyat tərzi və yeni xidmətlərə əlçatanlıq olmalıdır. Zonanın iqtisadi imkanlarından səmərəli qaydada istifadə edilməklə, əhalinin məskunlaşma dərəcəsinin işğaldan öncəki duruma çatdırılması təmin olunmalıdır. İşğaldan azad olunan torpaqların ölkənin iqtisadi və sosial sahələrində tarixi rolu bərpa olunmalıdır. Yeni bölgə iqtisadi fəaliyyətin mühüm həlqələrindən birinə dönməli və ölkənin başqa regionlarına müvafiq inkişaf səviyyəsinə sahib olmalıdır. İşğaldan azad edilən Qarabağda torpaqların sistemli formada bərpa və yenidənqurma işləri gerçəkləşdirəcək, əhalinin məskunlaşdırılmasına start veriləcək, böyük potensiala sahib zonanın iqtisadiyyatı formalaşdırılacaq. Böyük vəsait sərf olucacaq və Qarabağımızı təzədən cənnət bir diyara çevirəcək həmin tədbirlərin maliyyələşdirilməsi prosesində beynəlxalq praktikadan də istifadə olunması ölkəmiz baxımından faydalı ola bilər. Son olaraq, Respublikamızın və cəmiyyətinin, xarici tərəfdaşların da iştirakı vasitəsilə yenidənqurma prosesi icra olunacaq.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan İqtisadiyatının Strateji Yol Xəritəsi: Hesabatlılıq və şəffaflıq problemləri Bakı, 21-23 sentyabr 2017.
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”.
3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
4. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 29 dekabr 2012.
5. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2014 cü il 118 №-li Fərmanı.
6. Babayev E.Ə. “ Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri, onlardan istifadənin ekoloji-iqtisadi nəticələri” - Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti – 77 səh.
7. İsmayılov Ç., Abdullayev Ə., Qurbanova G., Hüseynova X., Zeynalova E., Nağıyev F., Seyidzadə M., Həsənov A. Davamlı inkişaf naminə kadr potensialının təkmilləşdirilməsi: Azərbaycan modeli–Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2018 – 252 səh.
8. Davamlı inkişafın sosial və fəlsəfi problemləri, (*monoqrafiya*) Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 312 səh.
9. Əkbərov M. “Azad olunmuş rayonlarda kommertiya fəaliyyətinin bərpası yolları”, Unec ekspert , 5, 2021, səh 19.
10. Hüseynli A. “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizmin inkişafı”, Unec ekspert , 21, 2021 səh 57.
11. İqtisadiyyatın davamlı inkişafı, problemlər, perspektivlər – Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları I Hissə 27–28 aprel 2016.

12. Hüseynova İ.M., Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ., Vəliyev A.H., Əsgərov A.M., Cabbarlı L.A., Təmrazov T.H., Babayeva V.M. Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı elmi-praktiki jurnal – Bakı 2020 , 23-58 səh.
13. Kaşiyeva F. “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə infrastrukturun bərpası”, Unec ekspert, 11, 2021, səh 38.
14. Qasımlı V., Vəliyev Z., Hübətov M., Hacıyev Ş., Nəsibova G . 2013 Yaşıl İnkişaf – Enerji Səmərəliliyi və Alternativ Mənbələr . Bakı , -143 səh
15. Rəşid L. İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri – Xalq Qəzeti .,2020.
16. Müzəffərli N., İsmayılov E. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar. Bakı: Qafqaz nəşriyyat evi, 2010, 270 s.
17. Bağırov O. Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri, mart 2020.
18. Süleymanov E., Nuri O.A. Azərbaycan İqtisadiyyatı , 2016 , Bakı , 426 səh
19. Məmmədov S., Məmmədov T. Qarabağ MİF və Həqiqət. Bakı , - 480 səh.
20. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, 2009.

Rus dilində

1. Ахмадов Э. Стратегии Устойчивого Развития Азербайджана, Баку , 2017.
2. Данилова В. И., Пискуловой Н.А. Устойчивое Развитие, Москва, 2015.
3. Рамазанова Д.Р. Проблемы формирования, функционирования и развития социальной инфраструктуры региона. Региональные проблемы преобразования экономики, 2017, с.36-44.

İngilis dilində

1. Connelly S. Public involvement in Local Agenda 21: the impact of local authority policy processes – University of Sheffield – September 2002 page from 56 to 79.
2. Ibrahimov D. Economic Potential of the Liberated Territories of Azerbaijan: A Brief Overview –ResearchGate , 20 February 2021.

3. Janet L.S., Sverrisson F., Leidreiter A. World Future Council - Renewable Energy and Sustainable Development , Hamburg 2016.

4. Jennifer A.E. An Introduction to Sustainable Development -Fourth edition 2016 ,USA and Canada by Routledge.

5. Tatyana P. Soubbotina Beyond Economic Growth An Introduction to Sustainable Development – Washington USA – 2004.

İnternet resursları

1. <https://president.az/articles/50474>,2021
2. <https://www.economy.gov.az/>, 2021
3. <https://science.gov.az>, 2021
4. <https://blog.technavio.org/blog/renewable-energy-success-europe>,2020
5. <http://www.e-qanun.az/>, 2021
6. <https://iqtisadiyyat.com>, 2021
7. ikisahil.az, 2021
8. <https://library.virtualkarabakh.az/>,2021
9. <https://minenergy.gov.az/az> , 2021
10. <https://sabahinfo.az>, 2022
11. apa.az, 2020
12. sosial.gov.az, 2020
13. xalqqazeti.com, 2021
14. agroecomonomics.az, 2020
15. vergiler.az, 2021
16. <http://economics.com.az>, 2021